

# A OBRA DE SACO ARCE NO CONTEXTO DO REXURDIMENTO

THE WORK OF SACO ARCE IN THE CONTEXT OF THE REXURDIMENTO

Xurxo Martínez González  
Universidade de Vigo

**Resumo:** Este estudo procura analizar a contribución de Saco Arce ao Rexurdimento tendo en contra a gramática pero indo alén dela. O obxectivo é, pois, incorporar unha chea de escritos pouco difundidos e analizar o conxunto da súa produción en relación cos presupostos da renacemento.

**Abstract:** This study analyses Saco Arce contribution's to the Rexurdimento both in the context of grammar and beyond it. Its objective is therefore to incorporate a range of writings and analyse the whole of his production in relation to the premises of the Rexurdimento.

**Palabras chave:** Juan Antonio Saco Arce, Rexurdimento, sociabilidade, prensa, experiencia da subalternidade, resistencia, provincialismo.

**Key words:** Juan Antonio Saco Arce, Rexurdimento, sociability, press, subalternity experience, resistance, provincialism.

O profesor Ramón Villares comentaba, nunha entrevista ao medio dixital *Praza Pública*, que “somos unha cultura de gran raíz europea” (Dopico 2018). Como exemplo puxo os casos da Xeración Nós (ou Xeración do 16, en termos de Ramón Villar Ponte) e do Grupo Galaxia (Ramón Piñeiro ou Ramón Lugo).

Tras concordar con esta afirmación, cómpre engadir que xa no século XIX existía unha importante conexión galega con Europa. Malia que Galiza sexa vista como unha terminal *finisterrae*, onde todo chega por medio da meseta e dende a metrópole, hoxe é sabido que a principal vía de comunicación foi o mar, con América e con Europa. A través deste vieiro marítimo a *intelligentsia* do país coñeceu dende primeira hora as novas correntes que abalaron o mundo. Basta con ollar a

listaxe de libros prohibidos da biblioteca universitaria de Compostela, a biblioteca do Real Consulado da Coruña ou os andeis persoais de figuras como Rosalía de Castro ou Eduardo Pondal para certificar a lectura (moitas veces en inglés e francés) dos escritores máis representativos do romanticismo<sup>1</sup>.

Esta reflexión serve como preludio xa que é importante comezar cunha premissa chave para a nosa investigación: o Rexurdimento é un produto do seu tempo influído, pois, por tres grandes cambios acontecidos no vello continente. Referímonos ao liberalismo (troco político-económico), ao nacionalismo (troco identitario) e ao romanticismo (troco estético-cultural).

Borja de Riquer, para o caso catalán, escribe nesta mesma liña argumentativa:

Fue el 'nuevo mundo' del liberalismo y del capitalismo, el nuevo Estado y la nueva imagen de la 'nación española', las nuevas prácticas políticas y culturales, lo que en definitiva condicionó decisivamente la formación de una identidad catalana diferenciada de la que oficialmente se divulgaba (2001: 22).

Á vez, precisamos enunciar as guías metodolóxicas e conceptuais que empregaremos. En boa medida partimos das propostas de Xoán González-Millán, espalladas en diversos artigos e recompiladas (en parte) en *Resistencia cultural e diferencia histórica* (2000). Canda estas achegas, cómpre citarmos os traballos de Antón Figueroa (1988; 2001) que son complementarios (nalgúns casos concurrentes) ás contribucións de González-Millán.

Na aposta por unha análise sociolóxica da cultura consideramos necesaria unha aproximación crítico-analítica ao Rexurdimento dende os estudos da sociabilidade (en termos de Agulhon) e das ciencias da comunicación (esfera pública de Habermas).

Por último, dende a nosa perspectiva coidamos que a aplicación estrita do criterio filolóxico á hora de estudar o Rexurdimento supón un reduccionismo que exclúe un material imprescindible para a comprensión desta renacementa. Non se pode explicar a conformación do imaxinario nacional colectivo se non incluímos os textos en castelán de Antolín Faraldo, Antonio Neira de Mosquera ou Benito Vicetto, por non citar toda a articulística que en materia cultural publicou Manuel Murguía. Son escritos na fase do nacionalismo literario, como chanzo anterior á aparición da literatura nacional, que ten como fin último “a

1 O debate do neoclasicismo vs. romanticismo producíase na prensa madrileña dende finais do XVIII. Ademais, queremos subliñar a participación do pioneiro do xornalismo galego, Manuel Pardo de Andrade, pois sen dúbida a súa posición arredor do romanticismo foi coñecida e divulgada en Galiza. Para todo isto, consultar a introdución de María Rosa Saurin de la Iglesia (1989: 21-82).

utilización do discurso literario [sexa na lingua que sexa] para consolidar e lexitimar un determinado ideario nacional(ista)” (González-Millán 1995: 78).

Pero incluso se fai imprescindible a lectura doutros autores diverxentes cos rexurdimentistas, coma Emilia Pardo Bazán, que nos permite establecer unha dialéctica para identificar as tensións do campo nun proceso de creación e consolidación do mesmo.

Mais tamén, de ampliarmos máis o radar, necesitamos incorporar as perspectivas foráneas que existían sobre Galiza (en particular sobre a cultura galega) por parte de estudosos contemporáneos (Menéndez Pelayo, Amador de los Ríos, Gumersindo Laverde, Milá i Fontanals, Víctor Balaguer, Ticknor...)² ou en dicionarios enciclopédicos publicados na primeira metade do XIX en diversos países europeos (Italia, Francia, Inglaterra...).

Non menos importante son os estudos comparativistas que comuniquen o Rexurdimento con procesos análogos acontecidos na primeira metade do século XIX en Europa. Nomeadamente a *Renaixença*, materia que conta cunha notable bibliografía actualizada como resultado do traballo comunitario do *Grup d'Estudi sobre la Literatura del Vuit-Cents*.

## 1. REXURDIMENTO. CONCEPTO, CRONOLOXÍA, LINGUA

O Rexurdimento enténdese, de maneira xeneralizada, como un período de restitución do idioma galego en canto ao seu uso escrito (sobre todo no eido poético) e en canto á defensa consciente do seu prestixio e validez.

Esta definición aparece nos libros de texto das escolas ou en estudos académicos (por exemplo en Hermida 1992: 59) mais, pola contra, é unha definición incompleta que resta o poder subversivo que nós contemplamos a partir da súa comprensión máis ampla; é dicir, comprender o Rexurdimento alén do couto estritamente literario-lingüístico.

Conforme isto, esclarezamos o que nós entendemos por Rexurdimento³: un movemento (no sentido de cadencia e de continuidade dunha serie de prácticas político-culturais fronte ao corte limpo na historia, a sacralización individual dunha autora/obra e as balizas solitarias) liderado por unha reducida elite intelectual distribuída polas principais urbes (fronte á idea dun pequeno número de persoas localizadas en poucos e moi determinados lugares). Esta desenvolve a súa acción ao longo de practicamente todo o século XIX co obxectivo principal de converter o estigma en estima (lingua, costumes, antropoloxía, monumentos,

2 Sobre este campo de estudo é indispensable a tese de doutoramento de Alonso Nogueira (2005).

3 Angueira (2013) e Pena (2014) ofrecen unha interpretación novidosa.

historia política...) e rehabilitar o país, ante os seus e ante os outros, para situalo no xusto lugar na polifonía de pobos e culturas europeas.

Esta *intelligentsia* caracterizouse por seren de extracción burguesa liberal: boticarios, xornalistas, mestres, médicos, avogados... Compartían un pensamento provincialista de distinto calibre segundo cadaquén. A maioría eran partidarios do progresismo e das ideas republicanas representadas polo Partido Demócrata ou polo denominado *progresismo puro* (corrente prorrepública integrada no Partido Progresista).

En canto á periodización, nós consideramos que o prerrexurdimento está na Ilustración galega. Desta maneira, o inicio do Rexurdimento podémolo datar en 1808, co inicio da Guerra da Independencia<sup>4</sup>, e pechalo en 1906 coa creación da Academia Galega, primeira grande institución autónoma da cal se dota a *intelligentsia* do país no propio interior (e non xa na emigración).

A datación en 1808 defendémola por causa do cambio político que se produce (o regulamento das prácticas liberais por medio da Constitución de 1812 e a posterior lexislación), a aparición da prensa galega (liberal e absolutista, que implicou á súa vez unha nova práctica social, propia da modernidade, que consiste na lectura pública en prazas ou cafés para o posterior debate en conxunto), a proliferación de textos en lingua galega (co que supuxo para a fixación do idioma na escrita)<sup>5</sup>, a conformación de círculos sociais públicos co peso da burguesía liberal ou a reconsideración dos trazos e capacidades do pobo galego co que isto supoñía na toma de conciencia nacional (Mariño 1990: 37-38).

A necesidade de *regeneración* ou de *renacimiento* de Galiza, segundo os termos empregados na época, desemboca nun elenco de obxectivos, non sempre delimitados ou fixados previamente, que é produto das propias dinámicas (endóxenas e esóxenas) e da xerarquización das necesidades que consideraban tiña o país, entre outras causas. Cómpre reparar na existencia de actitudes, actuacións, comportamentos ou intereses conflitivos no seo do mesmo grupo subalterno. Non se deben ocultar ou diluír as contradicións, máis ou menos distinguibles, existentes por mor da heteroxeneidade do grupo, nin tan sequera usar de maneira ríxida o concepto de subalternidade. Pensemos, por exemplo, que a elite rexurdimentista é subalterna con respecto a elite española mais a primeira é dominante con respecto ás clases populares que pretende representar. De tal forma, a subalternidade é un concepto relacional e non inherente (como xa advertira González-Millán).

4 Dúas obras para analizar o impacto social e político da guerra contra os franceses: Barreiro (2009) e Veiga (2017).

5 Para esta época son imprescindibles a consulta dos dous volumes de *Papés d'emprenta condenada* (Aneiros/Barreiro/Mariño 2008; Mariño 2012).

Esta diversidade rexurdimentista implica que non houbera unha intención exclusivamente literaria ou lingüística, senón que houbo un esforzo plural non organizado por impulsar o progreso material e intelectual do país. Polo tanto, nós consideramos que o Rexurdimento é toda actividade que pulou por este avance dende campos diversos: ciencia, tecnoloxía, xornalismo, política, literatura, música, pintura... Xa que logo, o correcto será falar de Rexurdimento literario cando queiramos referirnos a esta aresta concreta da renacementa como xa avisara Dobarro Paz (2000: 90).

En todo caso, o traballo da *intelligentsia* contribúe, co seu material particular, a crear un fondo de recursos que serán usados (despois de sufriren operacións de inclusión e exclusión segundo a opción ideolóxica de quen o faga; en termos de Raymond Williams, a “tradición selectiva”) polos ideólogos do Rexurdimento para elaborar o imaxinario nacional colectivo.

Este imaxinario aséntase en dúas columnas: a historia política, pola cal se constrúe un discurso propio onde o pobo galego é protagonista, dotado de capacidades de todo tipo (militares, artísticas, filosóficas... que significa a restitución da memoria silenciada a partir dunha práctica contrahexemónica), e que se proxecta cara ao futuro nun réxime de prosperidade canta maior conciencia nacional haxa e esta se exprese na organización dun réxime de autonomía político-administrativa (federalismo-rexionalismo); e a historia científico-cultural, que amosaría a xénese dun *volksgeist* diferenciado do español (celtismo, suevos, reino medieval, revoltas irmandiñas...) e polo cal se conclúe que a arte galega debe rexerse conforme a este “espírito popular” ou “xenio nacional” (por tanto, non polo *volksgeist* español) para recoller o éxito ou recoñecemento dos foráneos<sup>6</sup>. Finalmente, os rexurdimentistas conclúen que o período de esplendor cultural correspondeuse co período de (semi)independencia do reino galego e que a súa decadencia (política, económica e cultural) comeza tras a intervención dos Reis Católicos, descifrada como unha centralización *manu militari*. En lóxica síntese, agora eles son os protagonistas de devolver Galiza a un idealizado lugar de prosperidade nun marco descentralizador.

Toda análise do Rexurdimento debe partir da consideración da experiencia da subalternidade, á cal xa aludimos, como un fenómeno que determina non só as prácticas literarias e as expresións culturais, senón a propia dinámica sociopolítica que opera en Galiza. González-Millán (1994: 72), para o caso literario, retrátaa así:

6 Sobre este aspecto Manuel Murguía publicou en *La Oliva* uns artigos clarividentes verbo dos cales publicamos un traballo máis demorado en Martínez (2017b).

subdesenvolvemento de determinados rexistros literarios, a deficiente institucionalización social do discurso literario, o impacto da diglosia sociocultural e das condicións de dependencia económica e política, a multifuncionalidade do discurso literario, a subordinación institucional con respecto a outros sistemas literarios, as dificultades no proceso de recepción da produción literaria causadas polas mesmas condicións de subalternidade, a fixación temática das macrometáforas que obstaculizaron o desenvolvemento e a dinámica dos mundos imaxinarios utilizados nos diversos rexistros literarios, e finalmente, unha deficiente mobilidade xenérica, como exemplifica a privilexiada percepción da lírica, condicionada en parte por unha concepción esencialista da galegitude.

Con respecto á escolla lingüística existe unha outra consideración previa. A situación diglósica que existía no século XIX obríganos a repensar, nestas claves, que supuña a escolla da lingua A ou da lingua B (Figuroa 1988). En termos xerais, a lingua A supoñía o uso da lingua dominante nun campo literario no cal existía un prestixio sociocultural e unha potencial proxección na futura traxectoria do autor xa que se trata dun campo cultural consolidado. Pola contra, a lingua B era optar pola expresión dominada, carente de institucións político-culturais, sen manuais lingüísticos (gramática, dicionario...), nun intento (por tanto, sen un éxito asegurado) de conformar un campo literario que tiña unha fráxil tradición e un horizonte aínda máis incerto. En definitiva, quen podían escribir e quen podía ler en lingua galega?

Neste punto, coidamos que a elección do galego (lingua B) inclúese nun proceso de elaboración do proxecto político-cultural que se desenvolve nun espazo contrahexemónico. Nos artigos de Murguía en *La Oliva* (1856-57), que serán os apartados introdutorios do *Diccionario de escritores gallegos* (1862) e do primeiro tomo da *Historia de Galicia* (1865), obsérvase claramente esta vontade de distinguir a cultura e a historia política galegas da cultura e a historia política españolas<sup>7</sup>. En realidade, Murguía está redactando un bosquejo de intervención planificada na esfera pública galega. É axeitado recuperar agora esta reflexión de Antón Figuroa (2001: 13-14):

7 Belén Fortes destaca a seguinte relación de diferenzas entre a literatura galega e a española que fixo Murguía: fondo/forma, espontaneidade/artificio, sentimento/imaxinación, tristeza e melancolía/optimismo e arrogancia, suavidade e dozura/aspereza e dureza, poesía subxectiva/poesía obxectiva e unha métrica que segue o estilo popular (2000: 82-87).

Se pensamos un pouco a historia da literatura galega a partir do Rexurdimento, poderíamos en termos moi aproximados e hipotéticos [p.14] propoñer o seguinte: a produción literaria galega en galego xorde estreitamente vinculada a unhas tomas de posición políticas, tomas de posición heterodoxas no campo político español, na medida en que, cun enfoque rexionalista ou nacionalista, reclamaban unha certa autonomía política. Ó mesmo tempo, as tomas de posición implicadas polos textos literarios participaban deste carácter político pola súa temática, mais sobre todo polo feito de escribir nunha lingua distinta do castelán ben asentado en España como unha única lingua nacional.

Máis adiante, o mesmo autor (2001: 115), engade estoutra reflexión:

En todo caso, esta heterodoxia lingüística, e o feito de que se manifestase mediante o xogo literario, daba automaticamente á literatura un poder extraliterario, un poder certamente forte, pero heterónimo, de carácter político, que ó mesmo tempo dificultaba e, na proporción da súa importancia, atrasaba a súa constitución en literatura *à part entière*, é dicir, en campo autónomo. Resulta sen embargo evidente, aínda parecendo paradoxal, que a inicial heterodoxia lingüística e política (que *contaminaba* heteronomamente a literatura) era a que posibilitaba que a literatura galega tivese un día a posibilidade de constituírse realmente nunha literatura nacional autónoma.

Ó Rexurdimento, por conseguinte, é un proceso que acumula prácticas contrahexemónicas: a defensa, promoción e uso da escolla lingüística dominada; a recuperación de elementos descartados pola tradición dominante, sexan ou non motivo de impugnación ao relato oficial; a conformación de contraespazos públicos, que “son focos de resistencia nos que se detecta o protagonismo de colectivos silenciados ou marxidados” e nos cales se crean “novas formas sociais e de reivindicación de representacións nacionais multiseccularmente silenciadas” (2000: 64-65) co fin de restaurar e artellar unha identidade colectiva nacional... Estamos ante unha estratexia de resistencia.

González-Millán outórgalle moita importancia ao concepto de espazo público, logo de incluír distintas matizacións ao concepto orixinal de Habermas, xa que abre vías de investigación para documentar a complexidade dos procesos de produción material, as normas culturais e as institucións que lexitiman. Mais apunta, sobre todo, á relevancia da identificación e análise dos contraespazos públicos observados como áreas para o artellamento de formas de resistencia. De novo citamos González-Millán (2000: 69):

o concepto de contraespacio público ofrece unha clave importante para analizar as prácticas políticas e culturais dos movementos nacionalistas deficientemente institucionalizados, e a súa lóxica semella moi próximo á das *formas sociais emerxentes*, o concepto proposto por R. Williams para dar conta tanto da dinámica como da conflictividade sociocultural.

En síntese, o Rexurdimento xorde a partir dun repertorio que se elabora á calor das novas correntes políticas e estéticas de Europa (nacionalismo e romanticismo) nun marco de novas liberdades civís (liberalismo). A ligazón entre o cultural e o político é unha premisa fundamental para a nosa análise da renacemento: o compromiso coa expresión cultural galega aparece a carón dunha toma de conciencia política en termos provincialistas. Unha proba evidente son as advertencias, cando non reproches acedos, de Emilia Pardo Bazán (1888: 38-39) no texto lido na velada necrolóxica en memoria de Rosalía de Castro, en setembro de 1885:

si estas quejas no son mero juego retórico; si, como es de creer, [p. 39] expresan una aspiración sincera, contenida en el movimiento intelectual de Galicia, tenemos que reconocer que el renacimiento lleva en sí un germen de separatismo, germen poco desarrollado todavía, pero cuya presencia es imposible negar, y que acaso sea el único fruto político y social de este florecimiento poético. ¡Qué otra cosa significa la frecuente confusión del concepto de *patria* con el de *tierra* ó región nativa, confusión que aquí se repite tan á menudo en el lenguaje hablado y escrito!

Esta forte reacción de Pardo Bazán (proba do impacto do traballo rexurdimentista) durante un acto solemne no cal se trataba de enxalzar a figura de Rosalía (a quen ela censura alí mesmo como á súa xeración), e aproveitando a presenza de Emilio Castelar (ex-presidente da República e prologuista de *Follas novas*, libro que ela desvalora e minimiza) como axente de lexitimación pública, é paradigmática das tensións do campo e as loitas polo seu control. Para a autora de *La tribuna*, a recuperación cultural ideada polos rexurdimentistas era parte dun proxecto indefinido e desorganizado de emancipación política. Neste taboleiro, a lingua galega é a pedra angular porque o seu paso de “dialecto” a “lingua”<sup>8</sup> suporía, segundo Pardo Bazán, o paso do “regionalismo sano y bien entendido” a un nacionalismo

8 O dialecto defínese pola ausencia dunha gramática, dicionario, tradición literaria ou variedade estándar. Este tema foi tratado por Saco Arce no artigo “El habla gallega ¿es lengua, idioma o dialecto?”, que publica en *El Heraldo Gallego* (1876b), pero que ofrece unha conclusión confusa.



emancipador<sup>9</sup> porque a lingua é a alma da nación (como escribe Saco Arce) e ten unha clara compoñente identitaria-nacional que os rexurdimentistas explotan decote.

## 2. ALGÚNS APUNTAMENTOS BIOGRÁFICOS A PARTIR DOS CÍRCULOS SOCIAIS

Os traballos de Saco Cid (1987, 2014) compoñen a crónica biográfica máis completa sobre Saco Arce. Nós pouco podemos engadir e remitímonos a eles. Porén, si que nos interesa atender o círculo de relacións sociais (formais e informais) que mantivo o presbítero de Alongos, seguindo a metodoloxía de traballo de Agulhon (1968, 1977). Esta perspectiva implica coñecer un pouco máis o espazo social onde desenvolve a actividade intelectual.

O periplo como estudante en Compostela supuxo o inicio da súa escrita, a teor dos textos que chegaron a nós. Residiu na actual capital galega en varios intervalos: 1848-1851 e 1854-1858<sup>10</sup>. Esta época está marcada polas consecuencias da Revolución de 1846 (Mártires de Carral, Banquete de Conxo), unha morna recuperación da prensa provincialista centrada en Compostela (*Diario de Santiago, El Eco de Galicia*) e a fundación d'*El Liceo de la Juventud*, espazo de sociabilidade formal dunha pléiade luminosa para Galiza como foi a Xeración de 1856 (na cal se inclúe Saco Arce).

Malia non haber rexistros dunha posible vinculación do presbítero ourensán con esta reaparición do espazo provincialista, coidamos que non ignorou esta actividade cultural. Sobre todo porque si temos constancia da súa participación nos grupos provincialistas de Pontevedra onde algúns dos seus membros participaron de maneira directa nalgunhas das empresas culturais en Compostela ou incluso tiveron un papel dirixente na revolta de 1846.

Con certeza, o 9 de Santos de 1858, Saco Arce foi nomeado catedrático de Latín e Grego no instituto da cidade do Lérez. A súa estada alongouse até 1863 e, lembremos, en setembro de 1861 ordénase sacerdote e en 1862 prepara o doutoramento en Teoloxía en Madrid. Ademais, como se rexistra no libro *Poesías*, contabilizamos 25 poemas asinados entre 1858 e 1862. É pois un período intenso na súa vida intelectual e relixiosa mais tamén para a vida sociocultural galega: *El*

9 “Galicia no es sino la *tierra*, algo íntimo y dulce, algo quizás más caro al corazón, más necesario para la vida que la misma patria; pero la patria representa una idea más alta aun, y la patria, para los españoles todos, donde quiera que hayan nacido, desde la zona tropical hasta el apartado cabo de Finisterre, es España, inviolable en su unidad, santa en sus derechos” (Pardo 1888: 39).

10 O 29 de outubro de 1858, cun discurso sobre a falsidade do protestantismo, obtén a Licenciatura en Teoloxía con Premio Extraordinario. Por outra banda, Saco Arce seguramente foi alumno de José Pérez Ballesteros cando este foi profesor interino na universidade compostelá.

*Álbum de El Miño, Copras de Sarmiento, Xogos Florais da Coruña, Álbum de la Caridad...*

Deste tempo interésanos destacar a publicación, entre o verán de 1857 e o inicio de 1859, do xornal *El País*<sup>11</sup> de Pontevedra. Os seus promotores eran os irmáns Rodríguez Seoane (Luís e José)<sup>12</sup> e Francisco Fernández Anciles<sup>13</sup>. É dicir, tres nomes ligados ao provincialismo.

O grupo galeguista de Pontevedra conformábase, entre outros, Xoán Manuel Pintos, José López de la Vega, José Benito Amado, Manuel Ángel Couto, Luís de la Riega, Vicente Gregorio Aspa ou os tres nomes anteriormente citados. Todos eles colaboran co Rexurdimento, algúns con escritos en lingua galega (Pintos, Amado, Anciles, Couto), outros preocupados na recuperación de textos, algúns inéditos, de Sarmiento coa súa enorme tarefa lingüística (Pintos, De la Riega) ou aqueloutros que deixaron sen publicar páxinas de investigación gramatical e lexicográfica (José Rodríguez Seoane).

Ademais debemos relacionar este grupo con dous persoeiros máis: o provincialista Juan Cuveiro Piñol quen, sen residir en Pontevedra nos anos en que estivo Saco Arce, mantivo lazos con esta cidade, tivo unha produtiva actividade intelectual a prol do galego (*El habla gallega*, 1868; *Diccionario gallego*, 1876) e formou parte do liceo pontevedrés; e Marcial Valladares, outra peza central nos estudos filolóxicos galegos (*Diccionario gallego-castellano*, 1884; *Elementos de gramática gallega*, 1970), a quen Saco Arce agradece a súa colaboración no libro *Literatura popular de Galicia*.

O filólogo ourensán relaciónase con este circuíto letrado e culto de Pontevedra. *El País*, que como xornal realizaba funcións cohesivas e canonizadas, publicou un poema seu<sup>14</sup>. Mais tamén dedicaría unha composición lírica á memoria de José Rodríguez Seoane (“En la muerte del malogrado escritor D. José

11 Un xornal de tendencia provincialista e na liña progresista que representaba en Vigo *La Oliva-El Miño*. Despois do seu peche tería continuidade con *La Perseverancia* (1859-60).

12 Luís Rodríguez Seoane participou en marzo de 1856 no Banquete de Conxo cun brindado, a carón de Aurelio Aguirre e Eduardo Pondal. O texto foi felizmente exhumado e publicado en formato facsímil en *Os últimos carballos do Banquete de Conxo* (2017). Pola súa parte, José descubriu os inéditos de Sarmiento no arquivo do Duque de Fernandina, que lle chegaran dende a biblioteca do Duque de Medina Sidonia. Segundo escribe o seu irmán, na escolma *Artículos y novelas* (1889), “Allí pudo, con efecto, no sólo dar con ellas, sino aprovecharse también de las curiosas noticias que contienen los apuntes de mi hermano acerca de una Gramática y Diccionario gallegos que se proponía publicar” (1889: XVI).

13 Este médico e xornalista pontevedrés publicou o artigo “Importancia que debe darse al dialecto gallego” (*El País* 57, 20/V/1858).

14 “A un canario” (1858). Por estes anos tamén publica en *El Ateneo* da Coruña (1859) o poema “A Santiago”.

Rodríguez Seoane”) asinada en 1860, ano da súa defunción<sup>15</sup>. Son, pois, mostras dunha conexión directa cos rexurdimentistas de Pontevedra.

Tamén sabemos, grazas ao mesmo número d’*El País* en que se publicou o citado poema, que Saco Arce participou nun acto da sección de literatura do liceo pontevedrés. Tratouse dun recital onde interveñen outros nomes, como Fernández Anciles que o fai en lingua galega. Ademais, a crónica do encontro (asinada por José Rodríguez Seoane) relátanos un aspecto interesante para a comprensión dos círculos sociais, das súas funcións (cohesivas, lexitimadoras, canonizadoras) e intereses. Segundo a nova, Vicente Gregorio Aspa introduce neste espazo público un tema de discusión ante o grupo (público raciocinante, en termos de Habermas) que tiña como título “Teniendo en consideración la historia de Galicia, ¿cuál será su porvenir?”.

O 11 de agosto de 1861 celébranse os Xogos Florais de Pontevedra. Juan Compañel, nas páxinas d’*El Miño* (núm. 455, 21/VIII/1861), encargouse de informar sobre o acto promovido polo liceo e organizado no Teatro Principal. Entre outros, faláron Marcial Valladares (vicepresidente do tribunal) e Luís Rodríguez Seoane. A cada lado do escenario había un retrato de Sarmiento e outro de Feijoo realizados por Guisasaola.

Acudise ou non ao teatro, parece plausible pensar que Saco Arce tivo novas e atendeu esta festividade das letras onde se pretendían promocionar o galego mais, a diferenza do certame na Coruña, a categoría do premio en galego quedou deserta. En relación cos Xogos Florais é oportuno traer aquí esta reflexión do propio filólogo:

La institución de los juegos florales, estableciendo como condición que todas ó la mayor parte de las composiciones que aspiren al premio, se presenten escritas en el dialecto del país, conducirá no poco á fomentar la literatura gallega y á levantar el abatido espíritu de estas provincias. Muy útiles pueden ser tambien para este objeto, los almanaques literarios que de algunos años á esta parte suelen ver la luz pública. (Saco Arce 1868: VII).

O 15 de outubro de 1863 Saco Arce toma posesión da cátedra no instituto de Ourense. Alí coincide con José García Mosquera, tradutor ao galego do coñecido *Beatus ille* de Horacio (“A vida do campo”, titulouno) e incluído na escolma literaria da *Gramática gallega*.

Na cidade das burgas existía un parladoiro na Praza Maior onde acudía José García Mosquera. Era no comercio de Civeira (Cela 1897). Con certeza, indagar

15 O poema inclúese no libro *Poesías* (1878: 147) de Saco Arce.

arredor deste círculo social informal, ou doutros da mesma cidade e época, traería máis información sobre as formas de socialización dos rexurdimentistas ou as súas prácticas sociais.

Desde que chega a Auria, o presbítero traballa no eido filolóxico galego e na recompilación do folclore nacional, que co tempo se converterían na *Gramática gallega* e na *Literatura popular de Galicia*<sup>16</sup>. Este período é dun inequívoco compromiso co estudo da nosa identidade no marco do Rexurdimento onde a lingua goza dunha posición privilexiada.

Con respecto á gramática cavilemos no feito de que fose Soto Freire o seu editor<sup>17</sup>. Porque coincide a súa publicación co intre de maior edición de libros rexurdimentistas do impresor lucense: *Historia de Galicia* (1865) de Manuel Murguía; *Almanaque de Galicia* (1865-66-67); *Reseña de la historia natural de Galicia* (1866) de Víctor López Seoane; ou *El caballero de las botas azules* (1867) de Rosalía. Esta xeolocalización de Soto Freire na cartografía da renacementa galega coincide co período de decadencia de Juan Compañel en Vigo, motivado fundamentalmente pola onda represiva (multas e prisión) que padeceron os progresistas da cidade atlántica. Polo tanto, a súa aparición nesta imprenta, dentro desta relación de títulos, outorga á propia obra un determinado capital simbólico.

Mais, de novo, a prensa volve xurdir como un escenario de representación dos círculos sociais. Para esta ocasión cómpre citar dúas cabeceiras. Por un lado, temos *El Orensano* (1860-1865), dirixido por Joaquín Gaité (catedrático e director do instituto de Ourense) e do cal foi redactor un tempo Saco Arce (canda outros nomes como Alejandro Quereizaeta ou Manuel Pereiro Rey). Polo outro lado, *El Heraldo Gallego* (1874-1880), baixo a dirección de Valentín Lamas Carvajal. O filólogo ourensán colaboraría con varios artigos, algúns de especial interese e que xa foron citados neste relatorio. Cómpre destacar algúns colaboradores: Alfredo Vicenti, Aureliano Pereira, Filomena Dato, José Pérez Ballesteros, Teodosio Vesteiro Torres (a quen Saco dedicará un poema), Antonio María de la Iglesia ou Félix Moreno Astray.

No contexto da negación a prestar xuramento á constitución de 1869, polo cal foi deposto da cátedra en 1870 e que non recuperaría até a República de 1873, chega a proposta de nomeamento como membro correspondente da Real Academia Española asinada por Juan Eugenio Hartzenbusch, Cánovas del Castillo e Juan Valera en marzo de 1872. Estes tres nomes (aténdase á transcendencia no

16 *Literatura popular de Galicia: colección de coplas, villancicos, diálogos, romances, cuentos y refranes gallegos* estábase preparando para imprimir en 1881 na imprenta de Gregorio Rionegro. As galeradas quedaron feitas pero a morte alcanzou o autor e a obra agardaría moitos anos até se publicar.

17 No prospecto da obra dise que o obxectivo da imprenta é “popularizarlo cuanto sea posible” (Soto 1869: 326).

eido político e cultural destes prebostes españois) compoñen un dato que outorga a Saco Arce unha alta reputación. Sen dúbida, coñecer as razóns da súa candidatura, a participación dos tres avalistas, o procedemento para valorar o seu traballo e as persoas que interceden para o nomeamento de Saco Arce é unha veta investigadora que ofrecería unha relevante información.

Xusto é neste intre cando Paz Novoa, colega de Saco Arce no instituto e noutras angueiras culturais de Auria<sup>18</sup>, lle escribe a Manuel Murguía con data do 15 de abril de 1872: “Saco se ha retirado a la aldea. Desde que perdió voluntariamente su cátedra por no querer prestar el dichoso juramento a la Constitución, ha abandonado la residencia en la ciudad. Con él hemos perdido lo más brillante del profesorado de este Instituto” (Barreiro/Axeitos 2005: 192). Malia as diferenzas político-ideolóxicas de Paz Novoa e Murguía con Saco Arce, a positiva consideración (no marco privado da correspondencia) é unha proba da prestixio que o gramático adquirira entre os rexurdimentistas.

As cartas con Murguía comezan en 1869, xustamente cando o polígrafo nacionalista loa a súa gramática e transmítelle unhas consideracións persoais (por exemplo, arredor do modelo de galego máis puro ou enxebre). Ademais, pola resposta de Saco (datada o 26 de xuño de 1869), parece que Murguía o convida a preparar un dicionario galego e ao estudo da póla indoeuropea.

Muchas veces se me ha ocurrido la idea de emprender la composición de un Diccionario gallego, pero he desmayado, precisamente por las atinadas consideraciones que U. expone, junto con la mucha paciencia que para ello es menester. Existiendo entre las varias ramas del gallego mucho más numerosas diferencias de vocabulario que de gramática, creo que aquel no puede ser producto sino de una sociedad de escritores pertenecientes a las diversas localidades de Galicia que trabajando cada uno separadamente, se reúnan en épocas acordadas para confrontar sus trabajos y dar unidad al conjunto. Si así se hiciese, tendría mucho gusto en aprovecharme de los datos que tiene U. recogidos y que benévolamente me ofrece. [...] No renuncio a la idea que U. me propone de estudiar las afinidades del gallego con otras lenguas indo-europeas y particularmente con el bretón y el gaélico. (Barreiro/Axeitos 2005: 89).<sup>19</sup>

18 Ambos coincidiron no xurado do certame dedicado ao Padre Feijoo en 1876 e no certame do 24 de febreiro de 1877 (no cal Saco é o presidente do xurado) promovido por Modesto Fernández González para honrar “el santo más modesto del año” e no cal Manuel Curros Enríquez gañou o premio co poema “A Virxe do Cristal” (Fernández 1876).

19 Sobre o asunto do dicionario, escribe Ogando Vázquez (2016: 87): “O dicionario non pasou de proxecto, pois sómentes quedan algunhas papeletas, perda certamente grande que houbera posto remate a súa tarefa iniciada coa *Gramática*”.

Parece evidente que Murguía e Saco recoñécense como figuras de talla intelectual e inxerencias semellantes con respecto a Galiza e ao seu Rexurdimento. Por outra parte, do texto despréndese a preocupación de Murguía por outorgarlle á lingua galega os recursos gramaticais e lexicográficos necesarios que amosen o carácter de lingua fronte ao dialecto e, á vez, que ofrezca os recursos ao alcance dos rexurdimentistas. Así, pois, ambos provincialistas concordan no valor da lingua para a marcación dunha identidade propia e a importancia do seu prestixio como ponte para promover a estima no pobo que a fala.

Malia esta mutua consideración existía un treito diferencial no eido político-ideolóxico. Esta impresión maniféstase na carta do 15 de xullo de 1869 asinada por Saco. No contexto da marcha de Murguía a Simancas, o filólogo escribe:

Siento su ausencia de Galicia, pero conozco por otra parte que es útil para la historia de esta la instalación de U. en el lugar del principal archivo de España. Y ya que he mencionado la historia, el amor que me inspira su propia reputación, porque veo en ella el libro clásico de los gallegos, me da atrevimiento para formular una súplica; y es que no se deje alucinar del brillo de modernas ideas que a pesar de la boga que obtienen, no tardarán en desaparecer, ni de los elogios con que por los apasionados a las mismas se ha tratado en algún periódico de atraerle hacia ellas. U. no debe escribir para el siglo sino para los siglos. Si quiere U. que la posteridad lea con confianza su obra y la mire como clásica, no se olvide de juzgar siempre los sucesos y las ideas a la luz de la única religión verdadera. Sólo en el cristianismo se encuentra el verdadero progreso y libertad, y él no reprobaba más que la civilización, el progreso y la libertad de mal género. (Barreiro/Axeitos 2005: 94-95).

Estas palabras son, sen dúbida, esclarecedoras de posicións antagónicas pero tamén proba (unha máis) da querenza intelectual que se profesaban. As recomendacións de Saco suceden tras o triunfo da Gloriosa, que como proceso revolucionario abriu un horizonte de expectativas de grandes cambios sociais, políticos e relixiosos. Lembremos, conforme escribimos en anteriores páxinas, que Saco Arce perde a cátedra por non xurar a constitución de 1869.

Os consellos non foron atendidos por Murguía. Mais as letras epistolares continuaron coa mesma admiración mutua<sup>20</sup>. Proba disto é a alusión que Murguía fai

20 Saco Arce recomendalle a Manuel Milá i Fontanals, en carta de 1872, que para estudar a poesía popular galega a persoa indicada era Manuel Murguía e que os *cantares* rosalianos eran de “bastante mérito y reflejan muy fielmente el espíritu de nuestra Poesía popular”. En todo caso, as diferenzas entre eles existían, como se observa na carta de Ramón Segade a Murguía, con data do 7 de xullo de 1879: “Respecto a lo que digan Saco y demás, recuerde U. lo que pasó y pasa con los que escriben sobre esta clase de

de Saco Arce no artigo “Estudio sobre el origen y formación de la lengua gallega. Inédito del P. Fr. Martin Sarmiento (continuación)” publicado en *La Ilustración Gallega y Asturiana* (1880), xornal no cal aparece, entre a nómina de colaboradores, Saco Arce. Lemos:

Más afortunados hemos sido en lo que se refiere á gramáticas, por más que en rigor no deba usarse el plural. La publicada en Santiago por un Sr. Miras, no merece ni este recuerdo, y la que habia escrito el Sr. Pintos, ignoramos lo que haya sido de ella. Afortunadamente nos basta con la del Sr. Saco y Arce, que hemos logrado impresa y que merece bien el general aplauso con que fué recibida. No se le negó ciertamente, ni siquiera la revista francesa la *Romania*, que en las breves lineas que firma el Sr. Morel Fatio, se alarga á señalar ligeros lunares en el libro de nuestro paisano, y que nosotros no hallamos del todo justificados. Mas podría decirse por no haber aprovechado para su libro los grandes estudios de Díez, Bopp, Stockes y demás sabios lingüistas contemporáneos, mas nos consta que el docto eclesiástico orensano prepara una nueva edición de su libro, en la cual no sólo subsanará las pasadas negligencias, sino que abrirá al estudio del dialecto gallego aquellos extensos horizontes que los sabios portugueses preveyeron ya, iniciando hace más de veinte años en el país vecino, con tanta fortuna como grande y verdadero conocimiento del asunto, unos estudios peregrinos en Galicia.

Con este tipo de artigos, Murguía colabora na consolidación de Saco Arce como autoridade lingüística do Rexurdimento. E, unha vez máis, volve mencionar no artigo os traballos lexicográficos “el que según todas las probabilidades lleva á cabo en estos momentos el Sr. Saco y Arce”.

Tras a experiencia da República, Saco Arce publicaría algúns poemas en prensa católica: *Semanario Católico*, *El Católico. Periódico monárquico* ou *La Ilustración Católica*<sup>21</sup>. Xa antes, en 1871, gañara un accésit a “La azucena de plata” no certame poético organizado por *Juventud Católica* de Valencia (*La Ilustración Popular Económica* 84 [20/XII/1871], 4). Esta información amosa dúas cuestións: a inequívoca colaboración coa prensa católica tradicionalista e a vontade de publicar, no canto dunha actitude máis reservada.

---

materias; pues aún los mismos amigos y de unas mismas ideas, aprovechan las circunstancias [...] o lo que sean para zaherir y echar su cuarto a espadas. ¡Desgraciado del escritor de quien nada dicen ni se ocupan!” (Barreiro/Axeitos 2005: 331).

- 21 “Sabemos, primeiramente, que el [Saco Arce] foi o inspirador intelectual dun periódico, *La Nacionalidad*, que se definía a si mesmo como ‘periódico católico-monárquico’, aínda que tiña unha tintura ideolóxica máis ben carlista, que comezou a ser publicar en Ourense o 1 de xaneiro de 1870” (Saco Cid 1987: 64).

A posición relixiosa de Saco Arce reluciu na polémica decisión do certame dedicado ao Padre Feijoo polo bicentenario do seu nacemento (Vicenti 1880). Como é sabido había dous ensaios que posuían un nivel apto para seren premiados. O xurado reuniuse no despacho de Paz Novoa para deliberar pero dividiuse en dous grupos. Por un lado, un sector (no cal estaba Saco Arce) consideraba que un dos traballos realizaba unha lectura “violenta” do “espírito de sus inmortales obras”. Por contra, o outro grupo (con Vicenti e Paz Novoa á cabeza) atopaban precisamente neste escrito os méritos necesarios para recibir o premio.

Ante esta situación, o sector católico ameazou con rebentar o propio acto de entrega do premio se se outorgase o galardón á citada obra. A resolución foi acordar un empate para que outro xurado determinase. E así foi como a resolución caeu en mans do Claustro da Universidade de Oviedo, que decidiu premiar o traballo de Emilia Pardo Bazán (cos votos en contra de Paz Novoa e Juan Sieiro) fronte ao heterodoxo e crítico estudo de Concepción Arenal<sup>22</sup>.

Na Coruña, en 1884, fundouse a *Asociación del Folk-Lore Gallego*<sup>23</sup>, presidida por Emilia Pardo Bazán. Segundo Barreiro Fernández (2012: 627-628), Antonio Machado promove esta sociedade pensando no nome de Manuel Murguía como o seu presidente e cunha rede de colaboradores cos cales tiña comunicación. Aquí é onde sae o nome de Saco Arce. Polo tanto, o presbítero era un dos candidatos a formar parte da primeira directiva da citada asociación.

Pola contra, cómpre reparar que por aquela altura Saco Arce xa traballaba no seu futuro libro *Literatura popular de Galicia* (se cadra auspiciado por Milá i Fontanals)<sup>24</sup>, que responde á perfección ao modelo de investigación folclórica promovido por Antonio Machado para todo o Estado español.

22 Saco Arce prologara o traballo vencedor titulado *Estudio crítico de las obras del P. Feijoo* (1877). Nestas palabras limiares o presbítero de Alongos critica a Santa Inquisición e aos máis ortodoxos da Igrexa por teren menosprezado a obra do *novatore* galego.

23 Na primeira directiva estiveron Antonio de la Iglesia, Salvador Golpe ou José Pérez Ballesteros, entre outros.

24 Xosé Fernández Salgado amosou, nas xornadas dedicadas a Saco Arce en Ourense (2018), que o libro *Cancionero popular gallego* (1885-86, con prólogo de Teófilo Braga e apéndice de Antonio Machado), de José Pérez Ballesteros, era unha obra que cumpría exactamente as recomendacións gramaticais de Saco Arce. Por esta razón consideramos atinado facer un estudo comparativo entre o cancionero de Pérez Ballesteros e a *Literatura popular de Galicia*, para cotexar en que medida Saco inflúe ou achega material á obra do outro.



### 3. A CONTRIBUCIÓN REXURDIMENTISTA DE SACO ARCE

Pocos traballos se conocen sobre o dialecto gallego, e aínda merece particular atención por o seu antigo orixe, que moitos atribúen á lingua celta, e por a riqueza de os seus vocábulos, [...] non recompensa a súa utilidade os ímprobos estudos que tería que facer o que formara a súa gramática e dicionario. Manuel Vázquez de Parga, 1850.

Esta confesión do entón Conde de Pallares, publicada na introdución da *Revista de Galicia* (1850: 8), revela as dificultades da investigación lingüística do galego. Mais fíxose e, para máis mérito dos autores que non do resultado, foi a título individual. Vaíamos devagar.

Un aspecto importante na historia da lingua galega durante o século XIX é que os traballos de codificación comezan dende un modelo popular do idioma e non dende un modelo culto de tradición escrita e literaria. Unha parte explícase porque até a descuberta dos cancioneros medievais apenas existían modelos escritos (López 1991)<sup>25</sup>. Pero, á súa vez, coincide cunha vaga europea de interese polas linguas naturais (*naturalsprache*), que son vistas e idealizadas como as condutoras reais, orixinais e cribles do *volksgeist*.

A influencia europea, na revalorización das linguas, é patente no pensamento rexurdimentista. Autores como Herder (*Abhandlung über den Ursprung der Sprache*, 1772) ou Fichte (*Reden an die deutsche Nation*, 1807), supuxeron unha nova forma de entender a cuestión lingüística. A defensa do idioma materno é unha verdadeira revolución fronte ao gusto neoclasicista e afrancesado que existía, por exemplo, na Corte de Federico II de Prusia ou da tsarina Catarina a Grande en Rusia. Agora, os idiomas son pensados como arquivos de memoria nacional que por medio da súa gramática, dicionario e cultivo literario expresan unha forma de ser e unha forma particular (única) de apprehender o mundo e a natureza.

Sobre este punto parécenos axeitado traer esta cita de Rodríguez Barraza (2008: 101) cando se refire ao “íntimo ton vital” ou “núcleo inaccesible” en Herder:

La construcción del yo, la subjetividad del pueblo o de la nación, basado en una identidad lingüística cuya esencia es impronunciable, inescuchable, inentendible, como decíamos a ese íntimo tono vital, para cualquier yo, nación o pueblo, es una forma más que tiene la contrailustración [...] de poder definir

25 O propio Saco Arce escribe no prólogo da *Gramática gallega*: “las dificultades con que he tenido que luchar para esta clase de trabajos en una lengua, en que, por la escasez de escritos, me fué preciso apoyarme casi solamente en la escrupulosa observacion del language hablado” (1868: X).

la pluralidad de las lenguas, naciones y pueblos a partir de una insuperable y abismal diferencia, desde ese núcleo íntimo de cada lengua materna a través de la cual expresamos el amor, el odio, la esperanza y todos los demás sentimientos que caben en la naturaleza humana, de forma tan singular y única, que rompe el espacio político que surge gracias a la pluralidad de esas culturas, naciones, pueblos, individuos y lenguajes.

Para reforzar esta idea botamos man dos indispensables estudios de Anne-Marie Thiesse (2010: 37):

La verdadera cultura viene del Pueblo y debe volver a él: no debe ser privativa de algunos individuos formados por su educación en los refinamientos. [...] La cuestión de la lengua ocupa un lugar central en la reflexión herderiana. Para él, es en el genio de la lengua donde reside el alma de una nación. [...] Cada lengua, según Herder, es expresión viviente, orgánica, del espíritu de un pueblo, suma de la acción eficiente de todas las almas humanas que la han constituido a lo largo de los siglos.

A lingua, pois, é a “alma de una nación”. Esta idea é exactamente a que Saco Arce escribe no prólogo a *Versos en dialecto gallego y correspondencia de sus principales voces* (1878), do seu amigo José Pérez Ballesteros<sup>26</sup>:

Y sin embargo, el pueblo que no quiera avergonzarse de sí propio á la faz de los demás; el que desee hacer valer su honra y su dignidad de raza ó de nación, es menester que empiece por estimar y glorificar su lenguaje. El idioma de una nación es, si así podemos decirlo, su alma, su carácter encarnado y exteriorizado en los sonidos: es el espejo donde más al vivo y con más fidelidad se reflejan su índole y tendencias, sus gustos y costumbres. Despreciar su idioma, es despreciarse á sí mismo; y el propio menosprecio, si sublime virtud en los individuos, no es en los pueblos sino torpe abyección que bien pronto les acarrea el desdén general ó la servidumbre. (1878: X-XI).

Por conseguinte, se esta é a conceptualización que asume Saco Arce, é evidente que os traballos sobre a lingua supoñen un reforzo e prestixio para a “alma da nación”. O filólogo detecta que a lingua para estudar é a oral e é a da clase labrega: “una lengua que apenas puede llamarse escrita, no puede tenerse por pura, sino tal como la hablan las únicas personas que no se han dejado aun

26 Para máis información sobre a vida e traballos de Pérez Ballesteros, véxase Sánchez Rei (2006).

contagiar del castellano, esto es, los rústicos” (1868: VIII). Así pois a alma da nación correspóndese á lingua das clases populares e os estudos lingüísticos teñen como propósito salvagardar a pureza da lingua, aquela “non contaxiada”, porque en extensión manterá viva a identidade galega<sup>27</sup>.

Emporiso, a participación rexurdimentista de Saco Arce non se reduce apenas á gramática, senón que tamén realiza outras tarefas (recollida de refráns, cancións, léxico, contos...) que forman parte dese “manual do romanticismo” en relación aos idiomas que contribúe á delimitación da nacionalidade.

Por outra beira, os traballos de índole gramatical ou arredor da orixe da lingua galega tiñan uns antecedentes dende Sarmiento até 1868<sup>28</sup>. E tamén eran obxecto dunha solicitude pública durante este treito temporal, como Rosalía escribe para protexerse ante as críticas polo seu galego: “Sin gramática, nin regras de ningún-ha clás, ó lector topará moitas veces faltas d’ortografía” (Castro 1863: XIV).

Pola proximidade e precedente á gramática de Saco, cómpre citar o *Compendio de gramática gallego-castellana* (1864) de Francisco Mirás que se edita baixo o mecenado do Marqués de Figueroa, Juan Armada Valdés<sup>29</sup>. O prólogo explica o motivo da publicación: facilitar o entendemento dos foráneos cos galegofalantes “mientras no llegue un tiempo en que la civilización que allana las mayores dificultades, nos haga así como formamos una sola nación, también de un mismo lenguaje” (Mirás 1864: [6]).

Esta intención está nos antípodas das causas que moveron ao crego ourensán. No proemio da *Gramática gallega*<sup>30</sup>, logo de gabar as súas características intrínsecas (“la más dulce y meliflua”, “expresión de los más tiernos sentimientos”, “amable sencillez del cariño doméstico”), lanza un alegato a prol do galego e dos perigos que axexan (“el continuo roce con la lengua oficial y clásica de los españoles”). Paga a pena reproducir o seguinte anaco, extenso pero imprescindible:

considero que, si bien es imposible la desaparicion total de los dialectos y mucho mas de los idiomas de diversas naciones, mientras no desaparezcan las diferencias provinciales ó nacionales de carácter, de raza y de pais (lo cual no acontecerá nunca); sin embargo, la civilizacion, una en su origen, el Calvario,

27 Os termos que usa decote para referirse á presión lingüística do castelán son dignos de ter en conta polo que translocen: contaxio, invasión, descomposición, desfiguración...

28 Saco Arce reconece a Sarmiento como unha autoridade clásica: “Solo citaré á veces, por razón de su mayor antigüedad y erudición vastísima, al ilustre P. Sarmiento, cuyas coplas gallegas, si bien en ellas no se admira un relevante mérito poético, muestran detenido estudio de nuestro dialecto” (1868: IX).

29 Francisco Mirás publicou na Imprenta de la Viúda de Compañel e Hijos *Elementos de análisis ideológico-gramatical ó La ciencia del lenguaje con aplicación á la lengua latina* (1848).

30 No prospecto da obra (Soto 1869: 326), lemos: “en Galicia se siente la necesidad de una Gramática que venga á dar á conocer las reglas de su dialecto, á fijar sus bases y á facilitar su estudio”.

y en su fin, el cielo, tiende tambien á unificar en lo posible á los pueblos en el punto de vista del lenguaje. Pero sí no puedo menos de deplorar que una de las causas que mas influyen en el hecho que me ocupa, sea el desden, el innoble menosprecio que los mismos hijos del pais arrojan sobre el habla de sus mayores, sobre esta lengua en donde los labios de sus madres hallaban las mas tiernas frases para arrullarlos en la cuna. [...] Solamente los hijos de Galicia, haciéndose eco de extrañas preocupaciones, aceptando el estigma de menosprecio con que los demas quieren marcarlos, tienen á gala renegar de su lenguaje nativo, y se juzgan cultos extendiendo sobre éste el ignominioso desden que pesa sobre su hermosa region. (Saco Arce 1868: V-VI).

Este fragmento recóllese nos primeiros parágrafos do prólogo. Polo tanto, quere sinalar dende o inicio dúas ideas: a primeira, unha denuncia das teses pesimistas de darwinismo lingüístico como a enunciada por Mirás, a quen parecen escritas algunhas das frases; a segunda, a denuncia da irresponsabilidade dos galegos “que se juzgan cultos” que aldraxan o seu idioma influídos por “extrañas preocupaciones” que, polo tanto, supoñen un desprezo ás nais (argumento emotivo-sentimental) e a Galiza (argumento identitario). No mesmo limiar, lemos máis adiante: “No os desdeñeis de emplearlo alguna que otra vez en vuestras composiciones literarias; ni mucho menos tiña vuestras mejillas por expresaros en la lengua de vuestros abuelos, el imbécil rubor del miserable que se avergüenza de su patria” (1868: VI). Duros reproches contra os que practican unha actitude pusilánime ante a realidade lingüística do país.

O argumento de Saco prosegue agora coa consideración da lingua como un elemento esencial na identidade nacional:

Hay entre los pueblos y sus idiomas una tan íntima y necesaria conexion, que el descrédito ó la estimacion de los unos recae inevitablemente sobre los otros. Honrar por tanto y enaltecer una lengua, es honrar y dar prestigio al pueblo que en ella expresa sus conceptos. Hijos de Galicia, honrad pues y cultivad vuestro dialecto: estudiadlo y aprended á conocer su mérito para estimarlo en su justo valor (1868: VI).

Tras estas palabras, Saco sente a necesidade de aclarar a súa intención ante potenciais críticas políticas. Unha explicación que revela un estado de opinión sociopolítico en Galiza. O autor expón que non ten como inimigo o “majestuoso idioma castellano” nin o propósito de “sembrar rivalidades entre provincias”. É dicir, hai un recoñecemento implícito de que a normalización da lingua e da literatura é visto, en determinados sectores, como un ataque ao castelán e como un

mascarón de proa dun proxecto provincialista emancipador, visión sostida por Emilia Pardo Bazán.

Exactamente esta mesma matización aparecerá no prólogo aos *Versos en dialecto gallego* de Pérez Ballesteros. O presbítero gaba a literatura portuguesa á vez que refuga o intento de España por asimilar o país veciño, que segundo el implicaría a decadencia da lingua e literatura lusa. Pero, de novo, preocupado pola interpretación das súas verbas, esclarece:

No se colija de esto que para el territorio gallego quisiera yo idéntico porvenir, ni que sea mi sueño de oro su independencia política. Léjos de mi ánimo toda idea de separación, toda idea que tienda a destrozarse esa hermosa unidad realizada a costa de ocho siglos de sangre y victorias. Mi aspiración se limita á que Galicia adquiera con el amor de su lengua el amor de sí propia, y el sentimiento y la convicción de su importancia, tan poderosos para estimularla á marchar activamente por el camino del progreso, y para hacerse valer y respetar así de sus hermanas las demás provincias (Pérez 1878: XII).

No remate do prólogo da *Gramática gallega*, outro lugar destacado na estrutura do texto, informa sobre dous obxectivos marcados coa edición da gramática: un, divulgar o coñecemento do galego para que “aprendan á amarla, ó á lo menos á no vilipendiarla”; dous, que os estudos filolóxicos sirvan para “rendir, en fin, á los pies de mi querida pátria, la noble y poco venturosa Galicia, un homenaje de cariño y gratitud”.

Dende o punto de vista que adoptamos, a gramática de Saco Arce é un remo máis para avanzar no desenvolvemento de Galiza en termos de progreso intelectual e de filiación do pobo coa súa patria por medio da lingua, entendida esta como principal elemento de identidade. A oración coa cal pecha o prólogo é elocuente ao respecto: “hora es ya de que Galicia tenga su gramática, si en algo hemos de estimarnos”.

O apéndice desta gramática, dividido en dúas partes, ofrece outra información obxecto de análise. Trátase dun apartado dedicado aos refráns e outro dedicado á creación literaria. Esta última inclusión responde á intención de lexitimar a información gramatical tomada da fala popular por medio de poesías en lingua galega. Polo tanto, conxugar a tradición oral cunha incipiente creación literaria culta como unha estratexia que procura abrillantar o galego popular (porque “no tiene la fortuna de poseer una de esas literaturas que dan fijeza, brillo e importancia á los idiomas”), fixar na escrita un modelo de lingua e retrucar posibles argumentos clasistas que identifican vulgarismos ou barbarismos coa fala do pobo.

Para calquera escolma precisábase facer unha criba: que autores e que textos se escollen? Este punto interesa porque na decisión revela unha percepción da literatura e unha opción ideolóxica.

No caso que nos afecta, clasificaremos todos os poemas incluídos por Saco Arce a partir de tres criterios: estético-popular, que son os poemas de maior logro literario e importante difusión social (“Adiós ríos”, de Rosalía; “Campana de Anllóns”, de Eduardo Pondal; e “O desconsolo” máis “Nai chorosa”, de Alberto Camino); o ideolóxico, que responden ao seu esquema de ideas sociais e políticas (“A noite de Navidá”, de Luis Corral; “Miña Santa Margarida”, de Rosalía; “Á Real familia en Santiago” e “A vida do campo”, de José García Mosquera; “Á boa memoria d’Azara”, de Vicente María Feijoo Montenegro); e o paisaxístico, onde se exaltan e literaturizan espazos naturais (“A Pontevedra”, de Xoán Manuel Pintos; e “A fonte do Pico Sagro”, de Marcial Valladares”).

En certa maneira, estes criterios de escolma (onde chama a atención a ausencia de Francisco Añón<sup>31</sup>) concordan co tipo de creación literaria que nos ofrece no seu libro *Poesías*, publicado pola imprenta de Gregorio Rionegro Lozano en 1878<sup>32</sup>.

O poemario organízase en tres unidades (“Poesías varias”, “Poesías místicas” e “Poesías gallegas”) que coinciden á súa vez con tres períodos temporais (1855-61; 1860-1872; e 1867-1875, respectivamente). No primeiro grupo atopamos textos nos cales a temática xira arredor da natureza (flores, paxaros, regueiros) e familia (pai e nai). Cómpre indicar que entre os poemas dedicados aparecen os nomes de Teodosio Vesteiro Torres (datado en 1858), Valentín Lamas Cavajal (datado en 1859) e José Rodríguez Seoane (datado en 1860). No segundo grupo recóllense os sentimentos cristiáns (inquietudanza, ansiedade, suspiro, xugo, pregaría, arrepentimento...) canda os dedicados a Deus, a Virxe e a Xesucristo. É no terceiro grupo onde paga a pena deterse. Primeiro, porque algúns son poemas seus en castelán traducidos ao galego; segundo, porque traduce dende o latín oracións relixiosas; e terceiro, porque é moi interesante a recepción e crítica pública desta poesía relixiosa.

31 Porén, no artigo de 1876 inclúeo dentro da nómina dos escritores rexurdimentistas en lingua galega.

32 O tomo superou a censura: “Por lo que á Nos toca, concedemos licencia para que pueda imprimirse y publicarse este tomo de Poesías, escrito por D. Juan Antonio Saco Arce, Presbítero, Catedrático de este Instituto provincial, mediante que de nuestra orden ha sido examinado y no contiene, según la censura, cosa alguna contraria á la fe y sana moral. Lo acordó y firma S. S. I. el Obispo mi Señor de que certifico, Cesáreo Obispo de Orense. Por mandado de S. S. I., Lic. Juan Soldevila, Canónigo Srio”.

Os xornais como *Faro de Vigo*<sup>33</sup>, *El Diario de Santiago*<sup>34</sup> ou *El Diario de Lugo* fan unha lectura pouco amable do conxunto do tomo poético de Saco Arce. Entre os argumentos expostos criticábase o fallido intento de imitar a poética de Frei Luís de León ou Santa Teresa. No xornal lucense lemos a seguinte anotación, que coidamos corresponde á pluma de Aureliano Pereira:

Es el Sr. Saco un excelente retórico, un cantor dulce y amable, de inspiración tranquila —si la expresión es permitida—; y aunque, por punto general, maneja bien el idioma y todas sus poesías están correctamente escritas, falta calor á sus producciones, grandiosidad de imágenes, fuego en la expresión. La imaginación del poeta tiene las alas muy cortas, es poco atrevida, y, a pesar de que la lectura de sus poesías es consoladora, porque todas ellas están impregnadas de la santa fé cristiana y respiran creencias y esperanzas, el conjunto resulta monótono y su misma dulzura las hace un poco empalagosas. (*El Diario de Lugo* 7/VI/1878).

Esta mala recepción contrarrestouse, por parte dos mesmos críticos en cadanseu artigo, coa boa crítica ofrecida á poesía relixiosa en lingua galega: “Muy dignas de especial mención son las *poesías gallegas* que dicho tomo contiene, así las traducidas como las originales, y ellas solas bastarían para que se reconociese a su autor un mérito envidiable”. Nas citadas recensións ofrécese a lectura negativa da poesía en castelán e a lectura positiva da poesía en galego (hiperconciencia)<sup>35</sup>. Efectivamente, se na primeira parte pesa máis unha opinión de tipo estético-literario, na segunda pesa máis unha opinión político-lingüística. Isto tamén expresa a diferenza entre o campo literario español e o campo literario galego, en canto este está en proceso de construción e amosa a súa heteronomía.

Porén, outra prensa sairá na axuda do poemario: *La Concordia* de Vigo, *La Fe* de Madrid ou *Revista Popular*, de Barcelona. Por suposto, *El Heraldito Gallego* tamén se sumou a esta defensa cun primeiro artigo asinado por Luís Martínez (1878) e

33 *Faro de Vigo* (1/VI/1878). Lemos, na recensión asinada por R. y E.: “vuélvense las hojas con cansancio, si bien no con disgusto. [...] Ni concisos ni tampoco fluidos los pensamientos y la idea, mueren sin eco dentro del alma [...]. Si hubiese calor, fuego o vida en las poesías del Sr. Saco aviados iban á quedarse los lectores de ellas; nacerían salamandras de entre ese fuego capaces de darle miedo á las mismas musas. [...] Le falta atractivo, inspiración, sentimiento; le falta poesía en la poesía misma”.

34 *El Diario de Santiago*, núm. 1738 (24/V/1878). Lemos: “La obra del poeta es hermosa retoricamente hablando; pero no conquistará sin embargo grandes simpatías ni será leída por muchos con dulces lágrimas en los ojos”. Tamén se critica erros ortográficos: “No debe incurrir en tales incorrecciones un gramático”.

35 A hiperconciencia é unha actitude por parte de lectores e críticos galegos ante os produtos culturais elaborados dentro do propio campo. O produto cultural é valorado positivamente polo significado político da lingua e pola importancia da defensa da tradición literaria nun contexto de precariedade do campo literario.

despois por outro asinado por Emilia Pardo Bazán (1878). Deteñámonos neste segundo.

Nesta altura de 1878 a escritora de *Los pazos de Ulloa* aínda estaba atoutiñando a esfera pública literaria. Non adquirira o papel público que anos despois tería. Pénsese que non publicara ningunha das súas grandes novelas ou relatos. Pola contra, en Ourense era recoñecida polo grupo provincialista a partir do ensaio gañador dedicado ao P. Feijoo e publicado en 1877.

A recensión, baixo o título de “Un libro reciente”, é un dispendio de gabanzas e loas á lírica de Saco Arce. Pero, e isto é realmente o suxestivo con respecto ao campo literario galego, os eloxios recaen sobre a poesía escrita en castelán. Leamos:

Si se exceptuan dos ó tres poesías, como *Dios*, ó *Las ruinas del convento*, en que el cantor desahoga la amargura que le causa el espectáculo de una sociedad indiferente y de una ciencia blasfema, todo el volúmen no es sino un puro himno, un diálogo á solas entre la criatura y el Creador. [...] Muchas condiciones avaloran el nuevo retoño. Corrección de lenguaje; extremada pulcritud y esmero en el vaciado de la idea; buen sentido en la elección de las imágenes, alma y calor en la expresión de las creencias. Armonioso, fluido y fácil [...] el númen del Sr. Saco es siempre fértil y galano, siempre ajustado á las mejores tradiciones de la métrica castellana.

E, pola contra, a obxección de Pardo Bazán ás poesías de Saco Arce recae precisamente nos poemas escritos en lingua galega, como podemos ler:

No ocultaré tampoco cuán infructuosas –aunque loables– me parecen las tentativas de desarrollar temas abstractos y de las gigantes proporciones del salmo *Miserere*, en el dialecto gallego, mas á propósito para la nota concreta, viva, pintoresca, sentida á veces, ingénua y natural siempre, y popular en suma.

Polo tanto, observamos que as valoracións das *Poesías* de Saco Arce son contrapostas entre dous sectores que diverxen na súa concepción da literatura galega. Á vez, se Aureliano Pereira emprega criterios político-lingüísticos, é evidente que a crítica negativa de Pardo Bazán tamén responde a un criterio político-lingüístico que é a desconsideración da lingua galega para tratar determinados temas.

Mais hai outro aspecto digno de mención porque tamén expresa a distinta percepción que Emilia Pardo Bazán ten de dúas linguas de nacións periféricas: o galego é visto como dialecto fronte ao catalán que é visto como lingua. Por iso exalta a poesía relixiosa de Mosén Verdaguer: “hay que admirar los *Idilis* y



*Cants mistichs*, librito delicioso, que traduce los más puros y encendidos afectos del alma” (1888: 45).

Emilia Pardo Bazán presenta unha comparativa desvalorizadora entre o Rexurdimento e a *Renaixença*. Esta tese é unha nota constante no discurso de 1885 onde promociona autores, editores, proxección exterior, prensa, xogos florais... os cales contrapón coa feble situación da literatura galega pero non cun sentido construtivo, na medida en que Cataluña poida servir como modelo, senón precisamente para rebaixar os azos ou recortar os propósitos que tiña o Rexurdimento, cando non o escarnio.

Pola contra, xusto nunha actitude contraria, Saco Arce describe, no prólogo ao libro de versos de Pérez Ballesteros, Cataluña como “ilustre exemplo” e engade en relación á *Renaixença*:

Análoga restauracion se viene verificando, hace años, aunque en menor escala, y con interrupciones, en las fértiles provincias regadas por las apacibles corrientes del Miño. Iniciada por Camino, Añón, Pintos y Mosquera; continuada más tarde con feliz éxito por la autora de los *Cantares gallegos* y D. Eduardo Pondal, y en la actualidad por jóvenes entusiastas, como el infatigable director de *El Heraldillo Gallego* y el laureado vate de *Nuestra Señora del Cristal*, promete aún brillantes días para nuestra lengua, ántes que el espíritu unificador de la moderna cultura, acabe, si es posible, de desorganizarla y de hundirla para siempre en el panteón de las lenguas que ya fueron. (1878: VIII-IX).

Emilia Pardo Bazán e Saco Arce deberon manter unha correcta relación<sup>36</sup>, á vista dos escritos que manexamos. Cómpre lembrar que o latinista foi o presidente do tribunal do certame dedicado ao P. Feijoo e quen despois prologa o ensaio gañador de Emilia Pardo Bazán. Nese proemio lemos: “La señora Pardo Bazán es una de las más fundadas esperanzas de nuestra patria” (1877: 15).

Emporiso non é menos certo que entre eles había unha notoria diverxencia sobre a función e o futuro da lingua galega. Neste punto quixeramos contrapor algunhas ideas que presentan unha e outro porque das conclusións que cada quen saca se denota unha actitude ou posición ante o campo literario galego en obras.

No xa mencionado discurso de 1885 na Coruña (entón xa gañara un posto nas letras españolas), Emilia Pardo Bazán bota man dos escritos en castelán de Nicomedes Pastor Díaz (considerado polo rexurdimentistas un dos poetas precusores

36 Na *Revista de Galicia*, dirixida por Emilia Pardo Bazán, anúncianse as obras de Saco Arce. Ademais, a escritora presidirá o certame literario celebrado en Ourense co gallo da erección da estatua ao Padre Feijoo e que coincide coa colocación de lápidas conmemorativas nas casas onde residiron García Mosquera e Saco Arce. Véxase *Faro de Vigo* (31/VII/1887).

tras o uso do galego en dúas poesías) para soste que a literatura galega “es la que tiene aquí raíces en el corazón, la que se aprende de memoria” (1888: 6). Polo tanto, o criterio temático ou da “alma nacional” prevalece por riba do lingüístico. Máis adiante, mantendo unha continuada distinción entre “el castellano nuestro verdadero idioma” ou “lengua patria” fronte ao “dialecto” ou “lenguaje”, a escritora explicita o seu rexeitamento a “lo que en terreno político representa la literatura regional” (1888: 9) e as súas dúbidas sobre o propio futuro do galego: “El impulso inevitable de toda nacionalidad á extinguir los dialectos y á que prevalezca el más perfecto y general de entre ellos, que constituye la lengua patria”. Para abundar máis, Pardo Bazán (1888: 10) conclúe:

¡Desdichada mil veces la lengua que carece de la consagración literaria! Por ilustre que sea su origen, al cabo vendrá á convertirse en el aullido inarticulado de la fiera, en el grito salvaje del mísero labriego que habla á su yunta de bueyes poco más racionalmente de lo que ellos podrían contestarle.

No capítulo dedicado a Valentín Lamas Carvajal, recollido tamén neste tomo *De mi tierra*, volve incidir na mesma idea sobre a literatura galega, que debe “de ser principalmente muy quejumbroso y triste, aunque sin amarguras ni rebeliones”, e sobre o galego “lengua arcaica, detenida y paralizada en mitad de su desarrollo, conservada y usada solamente por gente campesina” que ten “como único modelo propio, frías canciones de trovadores, que nunca conoció la musa popular” (1888: 55). Ademais destaca da poesía de Lamas a súa “alma femenil, resignada y *saudosa*” que exemplifica ben aos labregos xa que os versos deben parecer “pensados y sentidos por un aldeano” que non por “el escritor urbano, que lee periódicos y discute en café” (1888: 59).

Esta perspectiva é retrucada nas palabras introdutorias á *Literatura popular de Galicia*. O prexuízo de ser o galego un idioma reservado para analfabetos e desposuído de valor histórico-cultural, o cal vén favorecer as teses proclives á súa extinción a prol do castelán, é criticado por Saco Arce:

Esta clase de consejas y leyendas, miradas no ha mucho con el menosprecio que los adultos dispensan a los juegos y bagatelas de la infancia, son hoy día estimadas como joyas de gran valor por los más sabios literatos e historiadores, que no solamente descubren en ellos mineros de poesía completa original y diferente de la poesía convencional de los eruditos, sino además excelentes datos para la historia y en particular para conocer el origen y el carácter de los pueblos (Saco Arce 1987: 239).

Como podemos cotexar co que en anteriores páxinas dicíamos do concepto de lingua en Saco Arce, as posturas son antagónicas. Na serie de artigos publicados en *El Heraldito Gallego* baixo o título “Poesía gallega contemporánea. Sus defectos más comunes” (1876a), descubrimos unha batería de argumentos a prol do uso do galego, o fomento do seu cultivo literario e un ataque contra as aldraxes efectuadas dende fóra e, con maior rotundidade, dende dentro.

Precisamente, contra esa idea aludida antes por Pardo Bazán, na cal o galego é lingua recluída ao espazo rústico, responde con vehemencia Saco cando critica “esta mania á acreditar la opinión de que el gallego es sólo á propósito para la expresión de sentimientos bajos y groseros, y que solo puede dignamente ponerse en zafios y rústicos labios”.

Por outra parte, Saco comeza este artigo seriado da seguinte maneira:

Bajo el peso del innoble y humillante desdén, con que los hijos de Galicia miran cuanto á su hermoso é infortunado país concierne; y á causa de la invasión sin cesar creciente del idioma castellano, único ya casi que se oye resonar en las conversaciones de los que en nuestras ciudades presumen de cultos, nuestro flexible y expresivo dialecto va poco á poco desapareciendo del trato social. Medio desterrado de las poblaciones de más importancia. (1876a: 3).

Novamente, unhas palabras que chocan coa lectura de Pardo Bazán en, cando menos, dous asuntos: a denuncia da “invasión” do castelán (ela valoraba así o contacto: “con ser hoy el castellano nuestro verdadero idioma, siempre sentimos la proximidad del dialecto, que lo ablanda con su calor de hogar, que modifica el acento y la pronunciación, que impone el giro, el modismo, el diminutivo; que, en suma, comunica perfume campesino y agreste al habla majestosa de Castilla”, 1888: 8); e a redución paulatina de galegofalantes nas áreas urbanas que levará o galego a conservarse en “escondidos valles y poco frecuentadas montañas” á vez que “desdeñada hoy de aristocráticos pedantes”<sup>37</sup> (ela xebra as áreas rurais das urbanas, o campesiño do “home culto” que le xornais e toma café e os espazos correspondentes para cada lingua).

O contacto lingüístico é unha das obsesións de Saco Arce (“nunca será excesivo el esmero que en este punto se ponga”, “Urge, urge poner sin demora un dique á este mal” que “acelera la desaparición de nuestro hermoso dialecto”)<sup>38</sup> e

37 É interesante que esta diminución e *guetización* do galego responde, segundo Saco, ao “refinamiento de la civilización moderna”. Un parecer que abre unha liña de análise con respecto á súa ideoloxía conservadora e o papel que dende esta perspectiva ofrece á cultura e lingua do país.

38 En todo caso tamén cede un espazo á incorporación de estranxeirismos léxicos “siempre que no se olvide de darles el aire y estructura de su dialecto” como solución lingüística aos avances e transformacións acontecidas no XIX.

centra estes artigos en *El Herald Gallego* para “señalar los defectos que más visiblemente empañan el resplandor de sus bellezas”.

O filólogo, contrariado pola perda do galego (“decae y corre á su ruina”), atopa no rexurdimento literario unha esperanza posto que “surge con admirable y espontáneo brio nuestra provincial literatura”. Esta creación literaria, como dixemos antes, enténdea non só como unha contribución escritural (o que el chama “perpetuar por medio de los monumentos literarios ese bello lenguaje”), senón como un material de lexitimación do uso do galego popular como modelo para a gramática e os dicionarios (que el reclama galego-castelán / castelán-galego).

Polo tanto, “siéntese indudablemente cierto afán de despertar á Galicia del prolongado letargo en que yace” grazas, nesta ocasión, ao uso do galego nas prácticas literarias. É evidente, unha vez máis, que Saco Arce identifica o galego como a “alma da nación” que fai “vibrar en el pecho la cuerda del patriotismo”. Se Galiza esperta como pobo con identidade de seu é, en certa medida, porque defende, usa, promove e cultiva a lingua galega.

Ademais, na seguinte liña critica a indiferenza “de los hombres políticos que con tan ‘estéril abundancia’ brotan del suelo gallego” en relación aos seus deberes coa *terra nai*. Ante ese baleiro, Saco Arce outorga o papel protagonista do renacer galego á poesía nun código de xerarquización de xéneros literarios que ten relación coa valoración que fai o romanticismo sobre este tema. Mais na reflexión o autor comprende que a responsabilidade do Rexurdimento é primeiramente dos políticos e que por mor desta orfandade, e sen institucións propias, ten que ser a *intelligentsia* quen asuma esta responsabilidade.

No artigo preséntanos unha relación de nomes de poetas en lingua galega chamados a salvar o galego “de prematura descomposición” e de colocar Galiza nun “lugar no despreciable en la historia de la literatura” universal. Mais volve indicar outra idea que choca coas expostas por Pardo Bazán. Neste caso cando salienta da obra de Alberto Camino que “nuestra nativa lengua” se acomoda “á los asuntos elegíacos”; ou de Pondal, “que ha ensayado comunicarle la entonación épica”. Polo cal, o galego é unha lingua válida para as diversas manifestacións épicas ou elegíacas; logo nega esa visión limitadora do galego á escola paisaxística e sentimental.

Finalmente, Saco Arce lanza algunhas reflexións sobre a creación literaria en galego. Estas cavilacións do presbítero son mostra da atención lingüístico-literaria que presta ao Rexurdimento. Por un lado, distingue con lucidez a utilidade do “coñecemento profundo” dunha lingua e a habelencia ou virtude da creación estritamente literaria; é dicir, o seu valor limpo a nivel artístico que el entende vencellado á “encantadora naturalidad de su lenguaje”. Un punto de vista brillante na medida en que o campo literario galego está en formación. Nas súas propias palabras: “No consiste el conocimiento profundo de una lengua sólo en tener

la memoria atestada de palabras, sino en el oportuno empleo de ellas, escogiendo las más propias para las ideas que se intenta expresar, y para el género y tono de la obra literaria”.

Nesta mesma liña, advirte: “Observo tambien que no raras veces desluzce las producciones de nuestros poetas, y es el mezclar las expresiones propias del lenguaje familiar con las del elevado, las festivas con las sérias”. Polo tanto, xebra unha linguaxe culta da popular; marca dous rexistros segundo a ocasión e a intención pero sen que isto supoña un demérito para a lingua falada polas clases populares.

Asemade expón outra análise crítica sobre a propia produción dos escritores en galego que, novamente, ten o seu aquel polo que indica a respecto dunha tendencia dentro da literatura provincial e, ademais, polo que implica a súa abundancia como recurso reiterativo para o cadramento das rimas:

Terminaré estas desaliñadas consideraciones, llamando la atención sobre el abuso que con frecuencia se hace de los nombres diminutivos. [...] ¿Será justo por esto [refírese ao uso que fixo Rosalía en *Cantares*] prodigarlos en demasía, cual observo lo ejecutan algunos de los más distinguidos cultivadores de nuestra poesía provincial? No se eche en olvido que tales palabras son propias del estilo familiar, y que no puede sentar bien la profusión de ellas en obras de elevado carácter. ¡Qué frecuente es además verlas desempeñar el papel de ripios, destinadas únicamente á llenar la medida del verso, o á ocupar el hueco de un consonante buscado con inútil afán! (1876a:18).

Para rematar con este asunto vén a conto traer estouta matinação tomada de *Literatura popular de Galicia*. Desta volta, Saco Arce cita casos de creación literaria culta a partir de poesía popular realizados na literatura española (cita Duque de Rivas, Antonio Trueba e Ventura Ruiz Aguilera) como forma de lexitimar a literatura popular feita en lingua galega (cita Francisco Añón, Valentín Lamas Carvajal e Rosalía de Castro) e demostrando que a alta literatura tamén se pode acadar tendo como modelo o pobo. Leamos o anaco referido:

Pondremos término a estas consideraciones, haciendo observar que, a consecuencia del entusiasmo con que en este siglo se han hecho estudios e investigaciones sobre la poesía popular en casi todas las naciones, atribuyéndose a esta grande importancia, muchos poetas han ensayado imitarla en sus diversas formas de baladas, canciones, romances, coplas... [...]. Pero, aunque sean populares por la forma o el argumento, no lo son en el sentido de que el pueblo se las haya apropiado, las canciones de estos poetas, cuya voz no ha logrado penetrar hasta él. Tampoco en Galicia han faltado poetas entusiastas que han

celebrado las costumbres y uso de las aldeas, distinguiéndose entre ellos Añón, doña Rosalía Castro y Lamas Carvajal; mas a pesar de su mérito indisputable, su voz se ha perdido también en los círculos de la gente erudita, no habiendo alcanzado eco en las clases populares (Saco Arce 1987: 49).

O interesante está na incapacidade da literatura galega de popularizar e divulgar a súa obra entre as clases populares. Hai un divorcio entre a *intelligentsia* rexurdimentista que aspira a representar a cultura e arte populares pero que non é recoñecido polo pobo nin penetra nas casas labregas ou mariñeiras. Con certeza, o acompañamento musical e aparición dos coros e orfeóns (que son expresións do Rexurdimento musical da man de compositores como Montes, Veiga ou Chané) no cuarto final do século XIX axudaron na difusión das cantigas literarias.

Todo o traballo filolóxico e literario de Saco Arce está destinado a evitar o “reemplazo” do galego polo castelán, como advirte en *El Heraldo Gallego*<sup>39</sup>. Mais esta tarefa inclúe un substrato político (provincialista) na medida en que a defensa da lingua correspóndese coa defensa da “alma da nación”. En consecuencia, os pobos que manteñan unha cultura coa lingua por bandeira, evitarán a súa desaparición como tales. Por iso, na introdución do libro inédito *Literatura popular de Galicia. Colección de coplas, villancicos, diálogos, romances, cuentos y refranes gallegos* (editado postumamente)<sup>40</sup>, escribe:

Un movimiento general de absorción se advierte hace tiempo en las naciones con respecto a sus provincias, en las cuales va desapareciendo o transformándose lentamente los trajes, la música, los usos, el lenguaje y todo lo que contribuía a caracterizar cada raza. El espíritu nivelador del siglo, sin alcanzar cuánto realce da la variedad a la hermosura, y cuánto ayuda a perpetuar el primitivo vigor de una raza y su amor a la independencia la conservación de sus antiguos hábitos y costumbres, todo lo trastorna, todo lo confunde, aspirando a unificarlo todo (Saco Arce 1987: 33).

Fronte a esta tendencia do seu tempo, que el liga ao avance da modernidade (algo que el entende pernicioso para as culturas), reivindica a conduta tamén

39 “De suerte que si los buenos hijos del país no trabajan por atajar esta creciente descomposición de su lengua, si no se disipa esa vergonzosa preocupación que nos hace ruborizarnos de hablar con pureza el lenguaje de nuestros abuelos, no tardará en alzarse sobre las ruinas del legítimo gallego tradicional, un gallego macarrónico, una informe jerga que servirá de transición entre el lenguaje de nuestros antepasados y el de Castilla que aspira á reemplazarlo”. (1876a: 9).

40 Sobre o proceso de edición e publicación, véxase Saco Cid (1987: 7-31). Cómpre lembrar que os traballos de recompilación folclórica tiñan precedentes en, por exemplo, Marcial del Adalid (introdutor do romanticismo musical no Estado español) que escribiu *Cantos populares gallegos* (1877).

presente nesa altura de “estudiar todo lo que a costumbres y al modo de vivir de cada pueblo se refiere. Sabios filólogos se consagran con amor al análisis de dialectos vulgares, hasta aquí mirados con menosprecio”. Saco é consciente de que é testemuña do renacer dunha tendencia a poñer en valor o propio, a recuperar e protexer o folclore<sup>41</sup>. Mais non coa visión que Pardo Bazán e acólitos, propoñen para a *Asociación del Folk-Lore Gallego*, onde a cultura galega é vista como un elemento de “museo” e non de revitalización ou conservación viva na xente, xa que concibían que o mantemento da cultura galega era un síntoma contrario á “civilización”.

Este libro inédito preséntase como un “servicio a nuestra querida patria”. Así, Saco Arce pretende coa recompilación e recolleita da tradición popular galega ofrecer un novo monumento da lingua galega, desta volta como manifestación popular e non como obxecto de estudo filolóxico. En todo caso, son libros complementarios xa que, ao final, ofrece un estudo gramatical, unha escolma de literatura culta e unha recolleita de produción popular.

Non pode pasar desapercibido o argumentario que ofrece: a existencia de cantos populares, “fruto espontáneo [...] de la imaginación y el sentimiento”, procede dende os primeiros pobos e se corresponde coa cultura grega. En consecuencia, fronte ao tópico das culturas populares periféricas entendidas como expresións vulgares, bastas e groseiras, Saco Arce incorpora a tradición clásica para desterrar ese prexuízo.

Engade que a produción de coplas galegas de tipo “festivo y picaresco” son moi superiores ás de “amarguras y quejas”, tratando así de romper co tópico da visión exclusivamente melancólica do pobo galego, como Pardo Bazán e outros o caracterizaran: “no es el sentimentalismo la cualidad preponderante en nuestra poesía popular; antes bien tiende juguetona a explayarse con desenfado por el alegre campo de la risa y de la sátira”. Hai, pois, máis tradición de escarnio e maldicerca de amor.

Neste tomo comprobamos as posicións éticas de Saco a partir de tres cuestións. A primeira, cando subliña a importancia dos chamados *cantares de reises*, que teñen como fin “conmemorar el celestial origen del cristianismo” e que supoñen a “fuente principal de la poesía religiosa en Galicia”; a segunda, cando desbota da recolleita aquelas coplas “de sabor marcadamente impío”, “cantares eróticos” ou

41 Non resulta un dato menor que a carón dos folcloristas cataláns, vascos e españois, cite a tres portugueses: Garret, Braga e Coelho. Coidamos que a influencia dos estudos folclóricos portugueses foi notable. De feito, o libro titulado *Cancioneiro popular gallego* (1885-86), de José Pérez Ballesteros (amigo de Saco Arce), ten como modelo o *Romanceiro geral* (1867) de Theófilo Braga, quen prologa o citado traballo. Asemade cómpre lembrar que este cancionero de Pérez Ballesteros forma parte da *Biblioteca de las Tradiciones Populares Españolas*, dirixida por Antonio Machado Álvarez.

que “lastiman el pudor”; e a terceira, cando inclúe a conversión de Teodomiro, o descubrimento do corpo do Apóstolo ou a fundación do mosteiro de Conxo como temas axeitados para os romances históricos (canda a loita dos celtas no Medulio, Pardo de Cela ou as revoltas irmandiñas). Porén, e isto convén subliñalo, Saco considera que estas cantigas foron “lentamente desaparecendo, mayormente desde que el gallego dejó de ser lengua oficial de Galicia” (1987: 46).

#### 4. CONCLUSIÓNS

Daniel Vázquez Boo, xornalista chantadino e republicano amigo de Castelar, foi alumno de Saco Arce no instituto de Auria. Co gallo do pasamento do seu mestre, escribiu:

Parecía un monje de la Edad Media, siempre dedicado al cultivo de las ciencias y las letras, aislado, recogido, entre las turbulencias propias de la época actual, en sus libros y en su fé. La oración, el estudio y la enseñanza fueron sus únicas ocupaciones. [...] En este afanoso despertar que se nota en el país gallego; en esta agitación producida por selecta pléyade de escritores, y en que se sacan á la luz del día nuestro dialecto peculiar, nuestras tradiciones, nuestros recuerdos, para vigorizarnos y fortalecernos; en este período entusiasta que se inicia y ojalá prosiga; en este afán infinito que siente Galicia por su regeneración, prenda segura de que pronto la obtendrá; en medio de esta titánica lucha por salir de la postración y la inercia, ocupaba Saco y Arce uno de los primeros lugares entre los combatientes. (1881: [4]).

Este apuntamento, pouco coñecido pero máis realista có misterioso retrato-interpretación que Vicente Risco escribiu na revista *Nós*, abre o apartado de conclusións no cal queremos subliñar que a contribución de Saco Arce vai alén da *Gramática gallega*. Precisamente porque na atención ao corpus de textos silenciados ou desatendidos polos estudos académicos atopamos claves para explicar e comprender no seu xusto alcance a actividade das persoas e a complexidade do momento.

Os estudos socioculturais galegos precisan afastarse dunha investigación estritamente filolóxica e incorporar perspectivas sociolóxicas. Desbotamos, pois, as teses imanentistas. Polo tanto, na nosa opinión, os escritos están sometidos ás condicións materiais de produción e recepción, á especificidade sociohistórica do período concreto e ás relacións do ámbito literario. Obviar estas condicións obxectivas ofrecería unha lectura trucada ou amputada do produto cultural. En relación con isto, e a partir da teoría dos discursos sociais, González-Millán (1998: 14) comenta que se



debe incluír o estudio dos procesos e comportamentos discursivos que interveñen na produción e interpretación textual, o das súas condicións sociais e dos seus efectos, sempre nun marco situacional, institucional e social. Só un horizonte de intelección semellante, no que os discursos son estudados simultánea e conxuntamente como instrumentos de configuración de identidades sociais, como institucións eficaces na produción e reprodución de relacións sociais, e como formas ideacionais para representar e apropiar a realidade, pode responder aos múltiples desafíos conceptuais e heurísticos polo fenómeno nacionalitario.

Por outra parte, a prensa é vista normalmente como un bebedeiro informativo. Dende hai anos reclámase a atención da prensa como obxecto de estudo. Seguindo este fío, a análise de xornais como *El País*, *El Orensano* ou *El Heraldo Gallego* permitiría trazar mellor o período de formación e consolidación da literatura e dos estudos filolóxicos de Saco Arce, así como as relacións sociais establecidas en círculos formais ou informais. En definitiva, un xornal é un espazo privilexiado de aprobación/refutación pública do poder dominante e de produción discursiva que contén funcións cohesivas, lexitimadoras, canonizadoras, xerarquizadoras e institucionalizadoras.

A carón da prensa está o círculo social que se expresa publicamente por medio das páxinas xornalísticas, ben sexa a través do editorial ou a través da columna de opinión de redactores e colaboradores frecuentes. Pero, ademais, o estudo da sociabilidade (formal e informal) sérvenos para un mellor coñecemento da composición dos contraespazos públicos que se caracterizan polo conflito, a feble institucionalización e a composición heteroxénea.

A relación con Murguía, as críticas ao avance da modernidade ou a relevancia outorgada á relixión católica como guía fundamental da súa vida son exemplos das diferenzas existentes no seo do grupo. Polo tanto, a inevitable heteroxeneidade do Rexurdimento obríganos a realizar interpretacións ou lecturas complexas durante as cales nos afastamos de marcos idealizados ou representacións uniformes. A identidade do colectivo subalterno varía conforme aos intereses das persoas (entendidas como entes constituídos social e culturalmente) que participan.

A lingua converteuse no elemento central de dignificación, análise, creación e construción nacional durante o Rexurdimento. A lectura dos discursos literario-lingüísticos como parte fundamental na conformación do imaxinario nacional colectivo outorga unha prioridade aos procesos de normalización, codificación e normativización. Non se trata apenas de editar literatura na lingua dominada e cunha temática patriótica senón que se percibe como imprescindible a publicación de dicionarios e gramáticas que lle dean ao “dialecto” un status de “lingua”, á vez que serve de manual de aprendizaxe para a propia comunidade alfabetizada.

A lingua e a literatura, dentro da fase do nacionalismo literario, son pezas indispensables para a construción do discurso político-identitario de Galiza. E arredor desta mesma argumentación, González-Millán reitera que as estratexias de resistencia, debido xustamente a formas non privilexiadas historicamente, pódense expresar na literatura, nas súas diversas manifestacións/dimensións, como unha expresión de resistencia, reivindicación e artellamento do proxecto nacional (2000: 125-175).

As reflexións do filólogo ourensán verbo da presión lingüística e cultural de España son dun marcado carácter contestatario. Malia que Saco explique en varias ocasións a non intencionalidade de enfrontarse co castelán nin cuestionar a unidade de España, o certo é que precisamente na relación desigual entre o campo literario galego (en obras, subalterno) e o campo literario español (consolidado, dominante) o autor opta por posicións de resistencia, denuncia e apoloxía da lingua deostada.

Cómpre engadir a recriminación, por veces dura e agresiva, que o autor ourensán fai dos propios galegofalantes que, vítimas de prexuízos e autoxenreira, optan por mudar cara ao castelán. Lemos Saco:

El escaso aprecio que los gallegos hacen de su lengua y la influencia del idioma oficial, no pueden menos de reflejarse lastimosamente en la poesía vulgar, lo mismo que en el dialecto. Aunque las coplas puramente gallegas son aún hoy en número incomparablemente mayor que las castellanas en este antiguo reino, no es posible desconocer una creciente propensión, desde hace años, a servirse preferentemente del idioma de Castilla, así para las coplas como para los romances. Sucede esto principalmente en las villas y en los alrededores de las poblaciones de cierta importancia. No para aquí la manía; las mismas composiciones que en su niñez aprendieron muchos en gallego, son vertidas y cantadas más adelante por ellos en lengua que juzgan más a propósito para hacer ostentación de cultura. Sufren especialmente el imperio de la moda los cantos de índole erótica, donde del deseo de lucirse ejerce mayor influjo. (1987: 48).

A lingua é a alma da nación para Saco Arce. De tal maneira que se coloca nunha posición privilexiada para ser unha ferramenta primordial no deseño do proxecto nacional. Toda a obra do presbítero diríxese a este obxectivo: dignificar a lingua para que o pobo se identifique con ela de modo que isto implique, subsidiariamente, a identificación coa nación. El mesmo escribe no prólogo aos versos de Pérez Ballesteros (1878: XI):

No se ocultaba á su penetración que nada contribuye tan eficazmente á manter vivo el carácter nacional, á fortalecer el espírito de independencia y á estrechar los vínculos de raza, como el amor que se profesa al patrio idioma. Y este amor es tanto más fuerte, cuanto mayor sea el brillo que el idioma reciba de numerosas é importantes obras literarias que lo avaloren y realcen á los ojos del pueblo, de suerte que pueda legítimamente enorgullecerse de hablarlo.

Se acollemos a meirande parte dos textos publicados (ora en formato de libro, ora en formato de artigo) de Saco Arce comprobamos que coinciden nun obxectivo: dignificar a cultura popular galega. E comeza, primeiramente, pola lingua e polas súas expresións vivas. Contos, refráns, estudos filolóxicos, poemas, traducións... todo está enfilado, por medio do idioma, cara ao abrillantamento e dignificación de Galiza. Neste sentido, escribe Thiesse (2010: 225):

A comienzos del siglo XIX, los elementos principales de la *check-list* identitaria están claramente establecidos, lo que hace que las naciones de reciente emergencia puedan recuperar rápidamente su 'retraso'. En la mayor parte de las naciones europeas los grandes ancestros son identificados, la lengua nacional fijada, la historia nacional escrita e ilustrada, el paisaje nacional descrito y pintado, el folklore museografiado, las músicas nacionales compuestas. El resto no es más que un asunto de densificación y de vulgarización: la construcción identitaria entra desde ahora en la era de la cultura de masas.

Esta é outra das ideas que presentamos no inicio do traballo: o Rexurdimento é un produto da súa época e manéxase nas mesmas claves/intereses ca noutros países europeos, cada cal coa súa particularidade. A atención pola lingua natural, o estudo gramatical, a recompilación dos contos e cantigas populares, a preocupación polo folclore nacional... Todo está na obra de Saco Arce, todo encaixa na *check-list* citada pola profesora francesa.

En realidade, o presbítero propón unha lectura crítica da lingua popular. Isto obsérvase, por exemplo, na súa denuncia do excesivo uso do diminutivo *-iño/a*, na escolla purista (eliminando castelanismos e reclamando a adaptación dos estranxeirismos) ou na distinción de rexistros á hora de escoller unha ou outra forma léxica. Mais a base lingüística é sempre o galego das clases populares pois a tradición literaria era pequena e, da existente, non atopa referencias incuestionables, agás (por citar un nome) Sarmiento. Sobre isto cómpre lembrar o papel do grupo provincialista de Pontevedra á hora de rehabilitar e divulgar a obra do bieito cando Saco Arce residía na cidade do Lérez e mantiña trato con eles.

A partir desta concepción da cultura popular, promove a súa revitalización. Polo tanto, un proxecto de futuro que choca abertamente co enunciado por Pardo Bazán durante o discurso da sesión fundacional da *Asociación del Folk-Lore Gallego*, o 1 de febreiro de 1884:

El Folk-Lore quiere recoger esas tradiciones que se pierden, esas costumbres que se olvidan y esos vestigios de remotas edades que corren peligro de desaparecer para siempre. Quiere recogerlos, no con el fin de poner otra vez en uso lo que cayó en desuso, que sería empresa insensata y superior casi á las fuerzas humanas, sino con el de archivarlos, evitar su total desaparición, conservar su memoria y formar con ellos, por decirlo así, un museo universal, donde puedan estudiar los doctos la historia completa del pasado.

Porén, Saco é consciente da necesidade de ter máis literatura en galego e iso depende só “si consagraran exclusivamente su ingenio á cultivar en prosa y verso la lengua de sus antepasados” (1987: 283) ou fomentar o galego nos Xogos Florais. De novo, no prólogo ao libro de Pérez Ballesteros (1878: IX-X), encontramos a seguinte reflexión que é antagónica á expresada por Pardo Bazán:

Por muy eficaz protección que desde las regiones del Poder se llegue á dispensarnos (esperanza que por ahora es ilusoria), nunca será suficiente á hacer avanzar con firmeza estas rezagadas provincias por el carril del progreso, miéntras ellas no aprendan á estimarse en lo que valen, enaltecidas á sus propios ojos por el sentimiento de su dignidad, y miéntras un mismo espíritu de fraternidad no las una con fuertes lazos, alentándose y auxiliándose recíprocamente para el bien. Y ¿es por ventura indiferente para esto el cultivo y estimación del idioma provincial? ¿Puede calificarse de afan estéril y aun ridículo el patriótico empeño de ensalzar la lengua, prestándole los encantos de la armonía métrica, y esforzándose á levantar el edificio de nuestra literatura?

Por outra banda, o Rexurdimento como traballo colectivo está descoordinado e carece de obxectivos previa e claramente delimitados, presenta incoherencias e iniciativas ocasionais. Mais está unido por un proxecto amplo de dignificación, promoción e divulgación nacional que se desenvolve no marco da experiencia da subalternidade. Por iso, a orixe non está nunha previa cosmovisión, produto dun longo e demorado debate entre un público ilustrado homoxéneo, senón na confluencia de prácticas que, en varias ocasións, son o resultado da confluencia conflitiva coas forzas dominantes.

Murguía, o estratega do Rexurdimento, participa na inicial canonización de Saco Arce. O desprezo amosado pola obra de Mirás contrasta coas gabanzas e referencias á gramática do ourensán. Asemade, o polígrafo nacionalista convidado en varias ocasións a emprender o proxecto do dicionario galego.

En relación á canonización de Saco como estudoso lingüístico participan outros axentes e sucesos. Por un lado, está o grupo ourensán d'*El Heraldo Gallego* (con Lamas Carvajal á cabeza), no cal se lle ten como unha gran figura letrada polo que aparece en xurados de certames literarios (P. Feijoo ou o de Modesto Fernández). Polo outro, debemos incorporar as voces chegadas dende fóra (Milá, Machado, Laverde, *Romania...*) e, sobre todo, o feito de ser nomeado académico correspondente da RAE con tres avalistas de enorme dimensión política e literaria cando apenas tiña 35 anos.

Pero a canonización de Saco Arce como autor da gramática galega, reiterada despois da súa morte en actos como a colocación da placa na súa casa ("Aquí vivió y murió el poeta insigne don Juan Antonio Saco y Arce autor de la Gramática Gallega") ou o retrato de Mendiguchía de 1890 localizado no instituto ourensán (onde posa cun exemplar da gramática na man), implicou que o resto da súa obra se relegase a un lugar moi secundario.

Un dos asuntos máis interesantes neste período é a conformación do campo literario galego. No traballo explicamos, a partir dos escritos de Saco e Pardo Bazán, as tensións internas: se a lingua galega é o criterio delimitador ou, en troques, é o "espírito rexional"; a consideración de lingua ou dialecto, coa carga de prexuízos desta segunda opinión; a súa validez para ser lingua culta ou reducirse unicamente a expresión das clases populares; a revitalización social ou o darwinismo lingüístico; a tradición literaria coa súa recuperación ou a desvalorización histórica canda a aposta por unha literatura recluída ao paisaxismo e costumismo; a caracterización da lingua dende posicións de clase social...

Estas diverxencias entre Saco e Pardo Bazán, que reflicte un espazo de conflito no proceso de delimitación do campo literario galego, farían que o primeiro se sitúe nas coordenadas rexurdimentistas (en materia lingüística e literaria) deseñadas por Manuel Murguía<sup>42</sup>, mais, como proba desa heteroxeneidade aludida antes no seo do grupo rexurdimentista, a nivel político-ideolóxico Saco estaba preto de Pardo Bazán e lonxe de Manuel Murguía.

Nesta altura convén recuperar o simbolismo da poesía relixiosa en galego de Saco Arce. A súa publicación foi unha mostra da validez do galego para traducir

42 En relación coa posición de Murguía, debemos pensar que os rexurdimentistas aceptan a condición subalterna que non aspira a integrarse no campo dominante. O propósito é constituír unha alternativa (o campo literario e político galegos) a partir de prácticas emerxentes e contrahexemónicas, como xa explicamos.

dende o latín textos sacros ou para compor poesía mística. Así, pois, o idioma habilitouse para asuntos de introspección, relixiosidade e filosofía que eran eidos negados por Pardo Bazán. Ogando Vázquez declamaba no discurso de ingreso na Academia Galega: “Saco e Arce foi precursor de outro rumbo da nosa lingua: seu emprego no campo relixioso e litúrxico. Il sostiña o emprego da lingua vernácula no sacramento da confesión e a súa devoción cristián e o coñecimento das Sagradas Escrituras debemos as primeiras versións de temas litúrxicos” (2016: 80).

O debate aberto a partir da súa poesía relixiosa testemuña o proceso de consolidación do criterio filolóxico como *nomos* do campo literario. Asemade, a gramática (produto elaborado á calor da lareira provincialista), é un reforzo, un arcobotante, para esa fixación do criterio filolóxico xa que certifica a existencia dunha lingua (non dialecto) cunha estrutura interna distinta do castelán con validez, nobreza e identidade.

Na nosa opinión, o factor lingüístico non é algo connatural á nación, un elemento permanente e constitutivo *per se*. Máis ben, trátase da operación interpretativa que determinados axentes realizan sobre o idioma para que este se torne nun elemento indispensable para a representación e (principal) caracterización da nación. A lingua, e a literatura por medio dela, aparece como peza da construción identitaria na medida en que un grupo de persoas lle outorgan ese valor e desenvolven unha posición teórico-política a partir da aceptación de que a lingua é unha creación da sociedade nacional.

Polo tanto, se o discurso literario-lingüístico (como discurso social) participa no desenvolvemento do fenómeno nacionalitario, faise necesario estudar dende esta óptica unha obra como a *Gramática gallega* de Saco Arce. A lingua é un instrumento privilexiado para os rexurdimentistas que están conformando un campo literario galego. Alonso Nogueira (2005) escribe: “Si la lengua es la patria, aquellos que dominan la lengua no sólo pasan a ocupar una posición destacada en las historias literarias sino que se convierten en escritores representativos, capaces de poner en papel la sangre de la nación y su obra literaria, más allá de toda valoración estrictamente estética, va a ser canonizada por su significado lingüístico y por su significado político”.

Conforme con isto, a obra de Saco Arce, malia estar en castelán (incluídos os contos ou refráns do seu cancionero que proba o bilingüismo subalterno), ofrece todo un manual de coñecemento da lingua galega e, polo tanto, un instrumento útil para un maior coñecemento da “alma da nación”. Mais este concepto, “alma da nación”, era retrucado por outros autores como González Besada, precisamente cun argumento antitético do proposto por Saco:

Si el idioma es la lengua de cualquiera nación, el habla de Galicia no será idioma, pero confesemos también que no puede ser dialecto [...]. Si el idioma es el lenguaje oficial de una nación también el gallego fué idioma, porque también fué nación independiente. Hoy la nación murió, pero la lengua vive y si perdió la categoría que un tiempo tuvo, no descendió tanto que pueda confundirse con esas degeneradas lenguas, faltas de vida propia, que llevan la humilde y denigrante denominación de dialectos (1887: 79-81).

Polo tanto, a consideración de lingua depende, segundo González Besada, da existencia dunha nación que se artella en estado propio independente polo que liga a consideración de lingua ou dialecto a un aspecto político-administrativo.

En síntese, a gramática de Saco transformouse nun monumento escritural e nun elemento de autoridade que combinaba o valor alegórico cunha calidade de esforzo científico non comparable nin cos traballos anteriores nin con moitos que viñeron despois da súa publicación<sup>43</sup>. O libro cumpriu cunha dupla función: a fundacional dos estudos filolóxicos modernos e a contribución ao Rexurdimento na medida en que sitúa o idioma como “alma da nación”.

Pero o idioma ten a base nas clases populares, malia precisar de correctas escolllas segundo rexistro, intención literaria ou introdución de palabras foráneas. Por esta razón, a pureza do idioma, Saco Arce foxe dos prexuízos clasistas (case sempre favorables á extinción do galego: Condesa Pardo Bazán, Marqués de Figueroa, Conde de Pallares) e das críticas sobre a consagración como norma de vulgarismos (Manuel Martínez González, Vicente Turnes) polo simple feito de seren palabras procedentes da lingua popular.

E, para rematar, o filólogo ourensán é consciente da necesidade de saír dos marcos da *intelligentsia* e posibles torres de marfil porque só na popularización da literatura e da lingua galega se pode salvar “a alma da nación”. Trátase dunha conclusión brillante, inserida no seo do Rexurdimento, xa que cuestiona que a renacemento lingüístico-literaria se reduza a escritores e obras deixando de lado outros axentes sociais e, fundamentalmente, afastándose do propio pobo. De aí

43 As gabanzas á obra e as continuas alusións como “cita de autoridade” consolidaron a gramática e consagraron o autor. Isto sucedeu entre os seus contemporáneos: recensión positiva en *El Magisterio Español* (núm. 42, 10-VII-1869); recensión de Gaston Paris en *Romania* (núm. 2, 1872); Aureliano Pereira, dende *El Diario de Lugo* (núm. 75, 31-XII-1876), considera que a *regeneración* de Galiza conta xa con dúas grandes obras: *Cantares gallegos* e *Gramática gallega*; ou, noutra situación, cando Gumersindo Laverde informa a Menéndez Pelayo: “tengo para mi que no le vendrá mal estudiar la *Gramática gallega* de Saco Arce y el *Diccionario* de Valladares, para perfeccionar su obra” (carta do 2/XI/1887, dispoñible en <http://www.larramendi.es/menendezpelayo/>). Impresións positivas que chegaron até Vicente Risco, Paulino Pedret Casado ou Aurelio Ribalta, por non citar os estudos máis recentes ou incluso os presentados nesta xornada.

que denuncie a *guetización* do idioma (“escondidos valles y poco frecuentadas montañas”), rexeite as ideas reduccionistas (“sólo a propósito” para a “expresión de sentimientos bajos y groseros”) e chame á divulgación popular da literatura culta pois é no pobo, na súa conciencia e estima identitaria, onde se atopa a salvación da cultura e da nación galegas.

Ao fío vén esta reflexión de Mariño Paz (1999: 455) coa cal rematamos este traballo:

Finalmente, Saco, en consonancia coas súas tendencias popularistas en materia de estandarización do galego, avogaba por unha ortografía o máis simplificada posible, de inclinación fonética, representadora fiel da fala popular, fácil de aprender e, por tanto, doadamente extensible ó conxunto dos cidadáns. Desde logo, quen así o pensaba non podía concibi-lo Rexurdimento do galego como un simple pasatempo erudito reservado a unha elite de intelectuais privilexiados, senón que tiña que ter moi arraigada a convicción de que o cultivo do galego debía romper con esas barreiras para chegar ó común da xente.

## REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Agulhon, Maurice (1968): *Pénitents et francs-maçons de l'ancienne Provence: essai sur la sociabilité méridionale*. Paris: Fayard.
- (1977): *Le cercle dans la France bourgeoise (1810-1848): étude d'une mutation de sociabilité*. Paris: Armand Colin.
- Alonso Nogueira, Alejandro (2005): *Intelectuales, lenguas y dialectos en la España del siglo XIX*. New York: CUNY.
- Alvarellos, Henrique [et al.] (2017): *Os últimos carballos do banquete de Conxo*. Santiago de Compostela: Alvarellos / Consorcio de Santiago.
- Aneiros, Rosa, Xosé Ramón Barreiro Fernández e Ramón Mariño Paz (2008): *Papés d'emprenta condenada. A escrita galega entre 1797 e 1846*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Angueira, Anxo (2013): *Das Copras de Sarmiento ós Cantares de Rosalía de Castro. Cara a unha nova periodización do Rexurdimento*. Berlín: Frank&Timme.
- Balbín de Unquera, Antonio (1881): “Un filólogo gallego. Don Juan Antonio Saco y Arce”, *La Ilustración Gallega Asturiana* 29, 337-338.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón (2009): *Historia social da Guerra da Independencia en Galicia*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- (2012): *Murguía*. Vigo: Galaxia.



- Barreiro Fernández, Xosé Ramón e Xosé Luís Axeitos (2005): *Cartas a Murguía*. Vol. II. 1868-1885. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Carballo Calero, Ricardo (1975): *Historia da literatura galega contemporánea*. Vigo: Galaxia.
- Castro, Rosalía de (1863): *Cantares gallegos*. Vigo: Imprenta de D. J. Compañel.
- Cela, Camilo (1897): “Hijos beneméritos de Galicia. Retratos á la pluma. D. José García Mosquera”, *Revista Gallega* 115, 3.
- Dobarro Paz, Xosé María (2000): “O nacemento dunha literatura”, en Anxo Tarrío Varela (coord.), *Os séculos escuros. O século XIX. Proxecto Galicia XXXI*. A Coruña: Hércules de Ediciones, 90-109.
- Dopico, Montse (2018): “Ramón Villares: Prodúcese, por veces, unha combinación pouco virtuosa entre actores políticos e culturais [Entrevista]”, *Praza pública* 14/X/2018. Dispoñible en <http://praza.gal/cultura/17648/ramon-villares-producese-por-veces-unha-combinacion-pouco-virtuosa-entre-actores-politicos-e-culturais/>
- Fernández y González, Modesto (1876): “Un nuevo certamen”, *El Heraldo Gallego* 188, 274-275.
- Figuroa, Antón (1988): *Diglosia e texto*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- (2001): *Nación, literatura, identidade. Comunicación literaria e campos sociais en Galicia*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Fortes López, Belén (2000): *Manuel Murguía e a cultura galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- González Besada, Augusto (1887): *Historia crítica de la literatura gallega*. A Coruña: Andrés Martínez.
- González-Millán, Xoán (1994): “Do nacionalismo literario á literatura nacional. Hipóteses de traballo para un estudio institucional da literatura galega”, *Anuario de Estudos Literarios Galegos* 1994, 67-81.
- (1998): “O criterio filolóxico e a configuración dunha literatura nacional: achegas a un novo marco de reflexión”, *Cadernos de Lingua* 17, 5-24.
- (2000): *Resistencia cultural e diferenza histórica: a experiencia da subalteridade*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- González Seoane, Ernesto Xosé (2003): “A estandarización do léxico en Galicia: perspectiva histórica”, en María Álvarez de la Granja e Ernesto Xosé González Seoane (eds.), *A estandarización do léxico*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, [163]-196.
- Hermida, Carme (1992): *Os precursores da normalización. Defensa e reivindicación da lingua galega no Rexurdimento (1840-1891)*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- López, Teresa (1991): *Névoas de antano. Eco dos cancioeiros galego-portugueses no século XIX*. Santiago de Compostela: Laivento.

- Lourido, Isaac (2014): *História literária e conflito cultural. Bases para unha historia sistémica da literatura na Galiza*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Mariño Paz, Ramón (1990): “Motivacións para o emprego da lingua galega na literatura política dos primeiros anos do século XX”, *Grial* 105, 35-67.
- (ed. lit.) (2012): *Papés d’emprensa condenada (II): lingua galega e comunicación nos inicios da Idade Contemporánea*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Martínez, Luís (1878): “Polémica literaria”, *El Heraldo Gallego* 270, 258-261.
- Martínez González, Xurxo (2015): *La Oliva (1856-57). Un xornal galeguista e progresista na soleira do Rexurdimento*. Vigo: Universidade. Tese de doutoramento inédita.
- (2017a): *Galicia ante todo: páxinas esquecidas do Rexurdimento (1840-1853)*. Santiago de Compostela: Alvarellos / Consorcio.
- (2017b): “Do xenio nacional ao criterio filolóxico. Algúns apuntamentos sobre a literatura galega no Rexurdimento”, en Teresa López, Laurence Malingret e Elías Torres (coords.), *Estudios literarios e campo cultural galego: en honra do profesor Antón Figueroa*. Santiago de Compostela: Universidade, 205-220.
- Mirás, Francisco (1864): *Compendio de gramática gallega-castellana [...]*. Santiago: Manuel Miras.
- Murguía, Manuel (1880): “Estudio sobre el origen y formación de la lengua gallega. Inédito del P. Fr. Martin Sarmiento (continuación)”, *La Ilustración Gallega y Asturiana* 11, 137.
- Ogando Vázquez, Xulio Francisco (1980 [2016]): *Tres fitos senlleiros na historiografía da lingua galega: 1768, 1868 e 1968*. A Coruña: Real Academia Galega. Disponible en <https://academia.gal/documents/10157/27090/Xulio+Ogando+Vazquez.pdf>
- Pardo Bazán, Emilia (1878): “Un libro reciente”, *El Heraldo Gallego* 273, 282-286.
- (1888): *De mi tierra*. A Coruña: Tipografía de la Casa de Misericordia.
- Pedret Casado, Paulino (1935): “Xosé Antonio Saco Arce. Algunhas notas biográficas”, *Nós* 135, 41-43.
- Pena, Xose Ramón (2014): *Historia da literatura galega II. De 1853 a 1916*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Pérez Ballesteros, José (1878): *Versos en dialecto gallego y correspondencia de sus principales voces*. Madrid: P. Calleja y Compañía.
- Riquer, Borja de (2001): *Escolta, Espanya. La cuestión catalana en la época liberal*. Madrid: Marcial Pons.
- Risco, Vicente (1927): “Ensaio de fisiognomía: Don Xohán Antonio Saco e Arce”, *Nós. Boletín mensual da cultura galega* 48, 2-4.

- Rodríguez Barraza, Adriana (2008): *Identidad lingüística y nación cultural en Johann Gottfried Herder*. Madrid: Biblioteca Nueva / Ediciones de la Universidad Autónoma.
- Rodríguez Seoane, José (1889): *Artículos y novelas*. La Coruña: Andrés Martínez.
- Saco Arce, Juan Antonio (1858): “A un canario que oigo cantar todas las mañanas en mi calle”, *El País: periódico semanal* 102, 3.
- (1859): “A Santiago”, *El Ateneo: periódico de intereses materiales, ciencias, artes y literatura* 20, 4-5.
- (1868): *Gramática gallega*. Lugo: Imprenta de Soto Freire.
- (1876a): “Poesía gallega contemporánea (sus defectos más comunes)”, *El Heraldo Gallego* 104, 3-5; 105, 9-11; 106, 17-18.
- (1876b): “El habla gallega ¿es lengua, idioma o dialecto?”, *El Heraldo Gallego* 133, 233-235.
- (1877): “Prólogo”, en *Certamen literario en conmemoración del segundo centenario del nacimiento de Fray Benito Jerónimo Feijóo autor del Teatro Crítico Universal*. Madrid: Tipografía y estereotipia Perojo, 7-15.
- (1878): *Poesías*. Ourense: Impr. de Gregorio Rionegro Lozano.
- (1987): *Literatura popular de Galicia: colección de coplas, villancicos, diálogos, romances, cuentos y refranes gallegos*. Ourense: Deputación provincial.
- Saco Cid, Juan Luis (1987): “Edición e estudio preliminar” en Saco Arce 1987: 7-49.
- (2014): “Juan Antonio Saco y Arce (1835-1881). O compromiso coa lingua”, en Jesús de Juana López, Julio Prada Rodríguez e Domingo Rodríguez Teijeiro (coords.), *Galegos de Ourense 2*. Ourense: Deputación provincial, 45-68.
- Sánchez Rei, Xosé Manuel (2006): *A lingua galega no cancionero de Pérez Ballesteros*. Ames: Laiovento.
- Saurin de la Iglesia, María Rosa (ed. lit.) (1989): *Los artículos del Diario de Madrid (1794-1800). Manuel Pardo de Andrade*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Sela-Shefyy, Rakefet (2017): “A transformación dun campo literario e a creación dun canon: o caso da cultura alemá de finais do século XVIII”, en Teresa López, Laurence Malingret e Elías Torres (coords.), *Estudios literarios e campo cultural galego: en honra do profesor Antón Figueroa*. Santiago de Compostela: Universidade, 287-309.
- Soto Freire, Manuel (1869): “Gramática Gallega por D. Juan A. Saco Arce. Prospecto”, *Boletín oficial eclesiástico del Arzobispado de Santiago* 260, 326-327.
- Thiesse, Anne-Marie (2010): *La creación de las identidades nacionales. Europa, siglos XVIII-XX*. Madrid: Ensenada de Ézaro.

Vázquez Boo, Daniel (1881): “Juan A. Saco y Arce”, *El Diario de Lugo* 25/IX/1881, 4.

Vázquez de Parga, Manuel (1850): “Introducción”, *Revista de Galicia* 1, 1-11.

Veiga Alonso, Xosé Ramón (2017): *Poder e política na Galiza vilega 1790-1833: provincias de Lugo e Mondoñedo*. Santiago de Compostela: Bolanda ediciones.

Vicenti, Alfredo (1880): “El P. Feijóo (recuerdos del segundo centenario de su natalicio)”, *La Ilustración Gallega y Asturiana* 28, 352.